

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

**Vliv prostředí totální instituce na identitu
vězeňských dozorců**

Lukáš Dirga

Plzeň 2013

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra sociologie

Studijní program Sociologie

Studijní obor Sociologie

Diplomová práce

**Vliv prostředí totální instituce na identitu
vězeňských dozorců**

Lukáš Dirga

Vedoucí práce:

PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková, Ph.D.

Katedra sociologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2013

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2013

.....

Na tomto místě bych rád poděkoval účastníkům mého výzkumu, kteří svou ochotou při rozhovorech umožnili vznik této studie. Dále patří poděkování Západočeské univerzitě v Plzni, která výzkum finančně podpořila v rámci grantového projektu „*Kvalitativní výzkum v prostředí totální instituce – perspektiva vězeňských dozorců*“ (grant č. SGS-2012-057). V neposlední řadě děkuji PhDr. Jaroslavě Hasmanové Marhánkové, Ph.D. za její profesionální přístup k vedení mé diplomové práce, cenné rady a připomínky, které přispěly k výsledné podobě předkládané práce.

1. Úvod	2
2. Historická transformace vězeňství.....	6
2.1 Vývoj vězeňství v českém kontextu	6
2.2 Vězeňství jako způsob vyjádření mocenských mechanismů	10
2.3 Soudobý pohled na vězeňský rámec	15
3. Vězení jako sociální instituce	20
3.1 Totální instituce vězení a dramaturgický přístup k interakcím uvnitř vězeňského zařízení.....	21
4. Vliv vězeňského prostředí na jeho účastníky.....	26
4.1 Stanfordský experiment.....	27
4.2 Vlastní svět dozorců (The Guard's World).....	30
5. Impression management ve vězeňském prostředí z perspektivy vězeňských dozorců	33
6. Metodologie.....	39
7. Vězeňský systém optikou dozorců.....	43
7.1. Vězeňští dozorcí jako novodobé služebnictvo	45
7.2 Nezamýšlený důsledek humanizace vězeňského prostředí.....	52
8. Sociální interakce za vězeňskými zdmi z perspektivy dozorců	57
8.1 Formální přístup dozorců k odsouzeným	57
8.2 Svět dozorců, či boj všech proti všem?	62
8.3 Podpora, nebo netečnost?	66
9. Impression management ve vězeňském prostředí	71
10. Závěr	76
11. Literatura.....	79
12 Resumé	84
13. Příloha 1	85
14. Příloha 2	88
15. Příloha 3	92

1. Úvod

Předmětem předkládané diplomové práce je problematika vlivu vězeňského prostředí, jako totální instituce, na identitu vězeňských dozorců. Různé způsoby trestání i sféra vězeňského prostředí jsou bezesporu významné oblasti sociologického bádání. Vězeňství, respektive věznice konkrétně, je s jeho nesmírným sociálním významem jednou ze základních institucí, která zajišťuje chod společnosti. Analýza tohoto prostředí má potenciál přinést mnoho zajímavých informací o fungování společnosti jako celku, například ve vztahu k odsouzeným, respektive způsobu, jakým jsou odsouzení prezentováni ve společnosti, jak se s nimi ve věznicích zachází, jakým překážkám musejí čelit po propuštění apod. Jedním z klasiků sociologických výzkumů, který si byl těchto možností vězeňského výzkumu vědom, byl Michel Foucault, který se skrze analýzu vězeňství snažil popsat mocenské mechanismy moderních společností [Foucault 2000]. Vězeňský svět je však velice komplexní a mnohorozměrné prostředí, které lze pojímat z mnoha různých perspektiv.

Pohříchu bohužel zůstává tento potenciál v současném sociálně vědním výzkumu nevyužit a výzkum vězeňství není příliš rozvinut. Jako „zapomenutý ostrov v moři sociálně vědního výzkumu“ bychom mohli metaforicky označit oblast vězeňství, která se stává, v současné rizikové společnosti [Beck 2004] charakteristické stále se zvyšující mírou nejistoty, rizika a nebezpečí, zajímavým polem výzkumného snažení sociologů, antropologů a dalších vědců, kteří v něm mohou získat mnoho významných informací. Vězeňská problematika je však bohužel v českém kontextu velmi silně upozaděna jiným tématům. Za určitou mořeplavkyni, snažící se neznámé prostředí zmapovat, můžeme považovat Kateřinu Nedbálkovou, která ve svém výzkumu tematiku českého vězeňství rozpracovává. V jejích textech je důraz kladený především na genderovanost vězeňské instituce a roli daného prostředí v procesu ustavování genderových identit. Kateřina Nedbálková analyzovala vězeňské subkultury odsouzených v českých ženských věznicích, ve kterých se

produkuje a reprodukuje genderové role v rámci homosexuálních vztahů [Nedbálková 2003; 2006]. Tématem vytváření různých forem identit ve vězeňském prostředí se, v zahraničním kontextu, zabývají také autoři Jones a Schmid, kteří při využití konceptu suspendované identity popisují strategie, pomocí kterých se odsouzení vypořádávají s každodenními úskalími života za mřížemi [Jones, Schmid 2000; Schmid, Jones 1991].

Velmi často se při realizaci vězeňských výzkumů zdůrazňuje především obecná úroveň vězeňství, či perspektiva populace odsouzených. Neměli bychom však zapomínat ani na, početně sice menší, ale velmi významnou, skupinu vězeňských dozorců. Prostředí věznice se svými nástrahami a charakteristikami dopadá nejen na dosouzené, ale ve srovnatelné míře také na skupinu jejich dohlížitelů, tedy vězeňských dozorců [Zimbardo 2005: 131; Goffman 1961]. Ti jsou s odsouzenými v každodenním kontaktu a pociťují tak bezprostředně vězeňskou realitu na vlastní kůži. Jejich perspektiva odráží jedinečné postavení, které ve vězeňském systému zaujímají a s tím pojící se specifika (zejména velké psychické vypětí a obrovská zodpovědnost). Analýzou dopadu vězeňského prostředí na populaci dozorců získáme pohled aktérů, kteří byli do velké míry ve výzkumech ignorováni a opomíjeni¹. Zapojení perspektivy dozorců umožní komplexnější a hlubší vhled na fungování, pozitiva, negativa instituce vězeňství a její význam pro společnost. Tohoto faktu si byl vědom již Lombardo, který akcentoval nutnost dát dozorcům prostor, vyslechnout jejich názory a nechat je vypovídat o sobě samých. Lombardo také, velmi správně, upozornil na fakt, že nelze na instituci vězeňství nahlížet jen na obecné úrovni (jako byrokratický aparát), ale je nezbytné naslouchat hlasům jednotlivých aktérů, mezi které patří také populace dozorců [Lombardo 1989].

Současný vězeňský výzkum se nachází v poměrně paradoxní situaci, kdy se v době nedostatku studií z vězeňského prostředí nespouští žádný boom takovýchto typů výzkumu, ale naopak se nyní pozornost sociálních

¹ Výjimky tvoří v zahraničním kontextu například díla autorů Jacobse a Retskyho [Jacobs, Retsky 1975], nebo Luciena X. Lombarda [Lombardo 1989].

vědců od této problematiky odvrací. Dnešní společnost stále více na uvěznění spoléhá a využívá jej, ale výzkum mapující svět skrytý za branami věznice je na ústupu [Wacquant 2002: 385]. Uvěznění je, v současné společnosti, považováno za nejefektivnější prostředek zajištění bezpečnosti. Ta se stala významnou hodnotou a posedlost společnosti zajišťováním stále vyšší míry bezpečí a snižováním kriminality dává systému vězeňství ohromnou důvěru a sociální význam. Toto výsostné postavení vězeňství v problematice bezpečnosti však není zcela neproblematické, jak velmi trefně poukazuje například Deborah Drakeová [Drake 2012]. Dle jejích slov je nezbytné podrobit oblast vězeňství kritické reflexi, která by odhalila nedostatky, ideologické nástroje, způsoby legitimizace a překážky objektivního zkoumání této společenské instituce.

Já jsem se ve svém výzkumu pokusil vězeňský výzkum oživit a zaměřil jsem se konkrétně na populaci vězeňských dozorců, kteří, dle mého názoru, nemají dostatečný prostor pro vyjádření svých názorů, preferencí a vizí týkajících se prostředí, ve kterém vykonávají své zaměstnání. Zkoumat jejich perspektivu je ze sociologického hlediska velice důležité, protože vězeňští dozorcí jsou těmi jedinci, kteří reálně přichází do styku s vězni, jsou pod neustálým tlakem, musí dodržovat pravidla věznice a leží na nich tíha za střežení odsouzených. Problematika dopadu prostředí věznice na identitu dozorců byla zvolena z důvodu lepšího pochopení pozitiv a negativ, která se pojí s výkonem jejich povolání. Skrze analýzu dopadu prostředí na dozorce můžeme získat pohled na totální instituci vězení z perspektivy těch, kteří se na jejím chodu bezprostředně podílejí a podobu/fungování této instituce utváří. Pokud budeme schopni detekovat negativa, která na dozorce v tomto prostředí dopadají, budeme také schopni odhalit slabá místa ve vězeňském systému, respektive negativní vliv na dozorce a nastínit tak oblast budoucího směřování podpory pro zaměstnance vězeňské stráže. Velké penzum pozornosti a snahy bylo směřováno na zlepšení situace pro vězně, ale minimálně stejná pozornost by měla být věnována také vězeňským dozorcům a snaze o vytvoření co možná nejlepších podmínek pro výkon jejich

zaměstnání, respektive o odstranění negativ, která na ně ve spojitosti s jejich funkcí ve vězeňském systému dopadají, pro co nejefektivnější fungování celé vězeňské instituce. Za cíl jsem si kladl výzkumné otázky po způsobech konceptualizace role dozorců z jejich perspektivy, vztah dozorců k jejich práci ovlivněný motivacemi, které je k tomuto zaměstnání přivedly. Dále jsou to otázky týkající se strategií ustavování a udržování role vězeňského dozorce, vliv těchto strategií na jejich identitu a v neposlední řadě jsou to také otázky mapující vztahy dozorců s ostatními účastníky v dané instituci.

Empirická část textu vychází z etnografické studie skupiny vězeňských dozorců pracujících ve věznicích typu C ve vězeňském systému České republiky. Hlavní metodou sběru dat jsou nestrukturované rozhovory poskytující vhodný způsob k získání dat týkajících se vlastní identity dozorců v souvislosti s jejich zaměstnáním. Na těchto datech následně ukazuji, jakým způsobem přistupují samotní dozorcí ke svému zaměstnání, co jim to v životě přináší, jakým způsobem se staví ke své pozici v rámci vězeňského systému a při interakci s odsouzenými a v neposlední řadě, jakým způsobem může pohyb a pracovní zátěž v prostředí věznice ovlivnit identitu jedinců, kteří jsou mu vystaveni (v tomto případě vězeňských dozorců).

První část textu je zaměřena na historický vývoj vězeňství, klíčové teoretické koncepty, které mi slouží jako konceptuální ukotvení výzkumu a na vliv prostředí totální instituce na jeho účastníky s primárním zaměřením na identitu vězeňských dozorců. Poté následuje kapitola o metodologii výzkumu následovaná druhou velkou částí předkládané práce, ve které interpretuji zjištění plynoucí ze samotných rozhovorů s dozorcí s ohledem na výše uvedené výzkumné otázky.

Podoba současného vězeňského systému obecně, ale i vězeňské služby konkrétně, je ovlivněna historickým vývojem společenského kontextu. Následující kapitola popisuje vývoj vězeňství na území českých zemí od roku 1850 do současnosti. Tato transformace je úzce spojena s historickými milníky naší společnosti, které určovaly podobu vězeňských ústavů a zacházení s odsouzenými.

2. Historická transformace vězeňství

V této kapitole se pokusím nastítnit historický vývoj českého vězeňství spolu s tendencemi, které napomáhaly utvářet současnou podobu vězeňského sektoru u nás. Významnou je v tomto směru zejména snaha o humanizaci, která prostupuje velkou část dějin českého vězeňství, což vyústilo až v moderní penologické pojetí této oblasti². Důležité je také přiblížit teoretické úvahy nad vězeňským rámcem od Foucaultovy disciplinace až po Garlandovu společnost kontroly. Výše uvedeným tématům se věnují následující subkapitoly.

2.1 Vývoj vězeňství v českém kontextu

Roku 1850 je poprvé na území habsburské monarchie (včetně Čech, Moravy a Slezska) zestátněno vězeňství a soudnictví. Postupně se také začíná rozvíjet snaha o vzdělávání odsouzených a o určitou sociální pomoc po skončení doby výkonu trestu a návratu na svobodu. V období Rakouska-Uherska se stal významnou osobností v oblasti vězeňství reformátor a páter František Josef Řezáč (1819 – 1879), který se pokoušel o prosazení humanizace a vzdělávání v tehdejších vězeňských, ale i vzdělávacích ústavech. Jeho horlivost a zarytost v otázkách humanizace se naplno projevila v knize „Vězeňství v posavadních způsobech svých s návrhem o zdárnější trestání a polepšování zločinců“, kterou vydal na vlastní náklady. Hlavní jím formulované zásady při zřizování a provozování nápravných zařízení zdůrazňovaly nutnost polepšení vězně při jeho výkonu trestu a ne naopak jeho zhoršení. Ve věznicích by měla být zajištěna bezpečnost a čisté hygienické prostředí. Dále by, dle Řezáče, měla být správná věznice vybavena školou a modlitební místností [Řezáč 1852: 27-28]. Nejvíce kritizoval zejména nehumánní podmínky v tehdejších

² Moderní penologické pojetí je detailně popsáno v příloze 2.

věznicích, které byly přeplněné, z čehož plynuly nehygienické podmínky a také špatné zacházení s odsouzenými ze strany jejich dohlížitelů. Řezáč se snažil poukázat jednak na způsob nápravy odsouzených skrze cíleně řízené vzdělávání vězňů založené na specifickém a individuálním přístupu ke každému vězni, ale také na sílu preventivního působení správného vzdělávání již na školách pro nejmladší žáky, které může napomoci snížení počtu delikventů. Ve vězeňském systému v 19. století však nebyl moc velký prostor pro zavedení těchto jeho revolučních myšlenek do praxe [Uhlík 1997: 27-33]. V těchto vizích a snahách reformátora 19. století Františka Josefa Řezáče můžeme vyzorovat kořeny moderních humanizačních tendencí a rozvoje vzdělávání odsouzených v českých věznicích v pozdějších letech.

Vznik Československa 28.10.1918 znamenal změnu v systému vězeňství, kdy byl převzat justiční a vězeňský systém rakouské monarchie a počínaje následujícím rokem započala transformace vězeňství s cílem jeho zdokonalení. Změny se odehrály na legislativní úrovni (organizace a správa vězeňství) a nejvíce viditelné je to na způsobu vyměření a úpravy délky trestu. Významným způsobem se do historie našich dějin, potažmo dějin vývoje vězeňství, zapsalo datum 15.3.1939, kdy došlo k rozpadu Československa a odstartovala se éra Protektorátu Čechy a Morava, která trvala až do 9.5.1945. Naše území bylo v této historické epoše okupováno nacistickým Německem, které využívalo systém pro své účely. Vězeňský systém na jeho legislativní bázi zůstal téměř nepozměněn a byl v podstatě zachován dosavadní model. Trestní ústavy byly využívány pro účely německé tajné police, gestapa [Kýr 2012].

Po osvobození se od okupace německými nacisty se začala projevovat snaha o obnovu československého vězeňství na demokratických principech. Toto úsilí však naráželo na mnohé bariéry, zejména však přeplněnost tehdejších věznic, které praskaly ve švech pod náporom německých vězňů – nacistických zločinců, zrádců a kolaborantů, kteří se souhrnně označovali jako

retribuční vězni³. Roku 1948 vzniká speciální kategorie vězňů, tzv. protistátních vězňů, kteří podléhali daleko přísnějším podmínkám, než vězni kriminální. Téhož roku byl zřízen také specializovaný útvar vězeňských dozorců, tzv. Sbor vězeňské stráže, který byl určen k dohledu nad výkonem trestu odsouzených (předchůdce Vězeňské služby). Tento útvar se však na počátku potýkal s nedostatkem personálu a individuálními prohřešky některých jeho členů. Zlom ve snaze o demokratizaci československého vězeňství nastal roku 1948, kdy se začalo transformovat, dle sovětského vzoru, do represivního aparátu totalitního režimu sloužícího k nastolení a udržení masového teroru. Odsouzení v této době neměli prakticky žádná práva (občanská ani lidská) a neexistovaly ani instituce, které by jim je dokázaly zajistit. Jako legitimizační prostředek využil režim tzv. třídní přístup k vězněným osobám, což umožňovalo nelidské zacházení se skupinou odsouzených označených jako političtí vězni. Proměnou prošel i Sbor vězeňské stráže, který se stal roku 1949 vojensky organizovanou jednotkou. Co se týče celkové struktury vězeňství, tak v průběhu padesátých let začala centralizace a unifikace vězeňských zařízení, kdy se postupně zavíraly malé okresní a krajské věznice. Centrální ústředí, kterému podléhalo i území Slovenska sídlilo v Praze [Kýr, Janák 2004: 1-4]. Charakteristickým rysem Československého vězeňství v období 1948 – 1989 spojeným s minulým režimem byla také agenturní činnost ve smyslu zpravodajství prováděného prostřednictvím tajných spolupracovníků Státní bezpečnosti. Tajní agenti podávali zprávy o přípravách útěků vězňů, ale také podávali informace o jednotlivých členech Sboru vězeňské stráže. Tyto informace byly zneužívány k manipulaci a ovlivňování odsouzených, ale také jejich dozorců [Tomek 2000: 10].

Vývoj politického klimatu po 17.11.1989 v Praze měl dopad nejen na vnitrostátní politickou situaci v Československu, ale i ve zbytku světa. Tyto události pronikly také za zdi věznic a odsouzení je sledovali prostřednictvím médií. Vězni začali vznášet požadavky na odstranění důsledků minulého

³ Roku 1948 bylo v českých zemích odhadem 20 až 24 tisíc vězňů a z toho podíl retribučních vězňů čítal asi 12 tisíc [Kýr, Janák 2004: 1].

režimu, zejména období tzv. normalizace ze 70. a 80 let. Odsouzení volali po změně systému vězeňství a plošné amnestii, k čemuž volili prostředky jako hladovky a odmítání vykonávat práci ve věznicích. Druhá vlna nepokojů ve věznicích propukla 24.12.1989, při které byly hlavní nedostatky, proti kterým odsouzení bojovali následující: životní podmínky ve věznicích, zejména ubytovací, stravovací a hygienické; dále to byla délka trestu a nepoměrné finanční ohodnocení za práci vykonávanou v prostorách věznic; jedním z největších problémů však měli vězni se zacházením ze strany vězeňských dozorců. Vedle hladovek začali také odsouzení vyvěšovat z oken svých cel transparenty a zapalovat matrace apod. Vývoj těchto událostí vedl až k vyhlášení amnestií dne 1.1.1990 u příležitosti nástupu prezidenta Václava Havla do funkce hlavy státu. Vlna amnestií pokračovala až do 21.1.1990, kdy bylo k tomuto datu omilostněno 15 392 obviněných a odsouzených. Den poté byla vyhlášena hladovka 295 odsouzených ve věznici Heřmanice za účelem zlepšení zdravotních, stravovacích a pracovních podmínek [Kýr 2005: 1-3]. V roce 1992 začala být zpracovávána nová koncepce českého vězeňství, která akcentovala důraz na upevnění vnitřní i vnější bezpečnosti věznic a humanizaci prostředí věznic dle Evropských vězeňských pravidel.

17.11.1992 byl přijat zákon 555/1992 Sb., o Vězeňské službě a justiční strážní. Dne 1.1.1993 byl při události vzniku samostatné České republiky zrušen Sbor nápravné výchovy a byla zřízena Vězeňská služba České republiky. Hlavní problémy, které muselo nově vzniklé Generální ředitelství řešit, byly zejména nedostatečné materiální zajištění věznic ČR (zastaralé objekty s nedostačující kapacitou, nedostatek míst pro volnočasové aktivity odsouzených atd.), nevhodný systém penitenciárního zacházení⁴ (neexistence speciálních programů pro různé typy zločinců – sexuální devianty, nebezpečné vězně, psychopaty apod.) a zastaralá bezpečnostní technika [Vacek 2004: 10-12; Kýr 2012].

⁴ Penitenciární nauka je naukou o výkonu trestu z perspektivy metod, forem a prostředků nápravně výchovné činnosti s cílem aplikovat získané poznatky na systém vězeňství [Kýr 2006: 4].

Kapitola o historii českého vězeňství reflektuje způsoby, jak se vězeňství přizpůsobuje mocenskému kontextu a mechanismům ve společnosti. Spolu se změnou mocenských režimů docházelo v historii ke změně nahlížení na vězeňský systém, jeho význam a funkce/role, které by ve společnosti měl zastávat. V následující kapitole se zaměřím na stejnou problematiku z více teoretické perspektivy a pokusím se skrze relevantní teoretické koncepty postihnout instituci vězeňství, jako prostor pro analýzu proměn mocenských technik.

2.2 Vězeňství jako způsob vyjádření mocenských mechanismů

Tato kapitola se zaměřuje na propojení pohledu na moc a instituci vězeňství, jako jednoho z nejjasnějších příkladů způsobu fungování mocenských mechanismů moderních společností. Ve Foucaultově pojetí vystupují dva základní typy mocenských technik, sice kázeňské techniky a biopolitika. Oba typy působí ve společnosti simultánně a vzájemně se propojují, či doplňují. Biopolitika se obrací k člověku jako k druhu a snaží se o kultivaci života jedinců. Nově pracuje s konceptem populace jako sociálním společenstvím lidí. Cílem je tedy mít zdravou populaci a v zájmu těchto snah stojí biologická kolektivita. Mechanismem dosažení tohoto cíle je odstraňování negativních vlivů a entit, které by kvalitu života snižovaly. K efektivní kultivaci populace dochází skrze individuální disciplinaci, tedy skrze kázeňské techniky moci. V těch se silně projevuje individualizační apel na konkrétní tělo a jeho disciplinaci. Jde o internalizaci technik do individuálních těl, kdy se sama tato těla stávají produktem technik, které na ně působí. Základem působení moci je vědění o člověku a cílem je efektivně využívat každého jednotlivce. Je potřeba člověka disciplinovat a poznat, aby se zvýšila efektivita. Typickým příkladem kázeňských technik dovedených do krajních mezí je oblast vězeňství [Foucault 2005: 215-235].

System vězeňství a význam smyslu trestání doznaly za posledních několik století dramatických transformací motivovaných snahou o humanizaci.

Tyto proměny forem trestání však můžeme nahlížet také z perspektivy režimů moci a jejich vývoje, jak dokládá Foucault. Michel Foucault ve svém díle *Dohlížet a trestat* [Foucault 2000] přináší makropohled na vězeňství, proměnu jeho formy a praktik v průběhu času. Zdůrazňuje, že je důležité úvahy o soudobých formách trestání a věznění zasazovat do „politické ekonomie“ těla, protože i když nepoužívají praktiky spojené bezprostředně s fyzickým trestáním, tak se vždy jedná do jisté míry o tělo, jeho podřízení a disciplinaci. Jde o určité technologie moci nad tělem. Foucault ve své koncepci pojímá vězení jako instituci ztělesňující mocenské praktiky charakteristické pro moderní společnost. Moc nechápe jako individuální vlastnictví, ale spíše jako určitý prvek internalizovaný do politiky těla. Moc se prosazuje skrze vtělený dohled, který je nejlépe patrný v Benthamově koncepci Panoptikonu, která stojí na představě individuů, že jsou za každé situace viděni, ale oni sami nemají možnost vidět toho, kdo na ně dohlíží. Foucault považuje principy Panoptikonu za model fungování mocenských mechanismů moderních společností. Historický vývoj sociální instituce trestní rozdělujeme do čtyř fází: mučení, trestání, disciplinace a vězení.

V první fázi mučení sloužilo vězeňství, či spíše konkrétně trestání ve formě veřejné popravy, jako projev moci vládnoucích elit. V tomto období bylo trestání bezprostředně fyzické povahy, což se zrcadlilo ve snaze učinit odsouzenému co největší možnou a viditelnou fyzickou bolest. Těla odsouzených se tedy v této fázi stala nástrojem trestání a manifestace moci nadřazených vládců, k čemuž sloužil symbolický cejch na tělech odsouzených. Jakékoli porušení zákona bylo bráno jako útok na samotného panovníka, který daný zákon reprezentoval a i proto byly tresty přísné a veřejně prováděné za účelem získání si autority ve společnosti. Významný v této fázi byl princip útrpného práva, který byl aplikován na každý jen nepatrně vážný čin [Foucault 2000: 69].

Projevy nevole vůči veřejnému mučení (popravě jako divadla krutosti a brutality) probíhající ve druhé polovině 18. století přinesly první vlnu humanizace ve fázi trestání. Trestání již nebylo tak bezprostředně fyzické, ale

stále více se prosazovalo tlumené utrpení zbavené jeho viditelné okázalosti. Co se týče způsobu klasifikace trestů, mění se idea jednotného trestu do ideálu individualizace a specifikace trestání. Jednotný trest nepůsobí na všechny stejně, a proto nemá takové účinky, např. pokud dostane bohatý člověk pokutu za nějaký zločin, neznamena to pro něj stejný postih jako pro chudého. Přistupuje se tedy k individuální klasifikaci trestu dle okolností, které se s daným zločinem váží. Tresty se také stávají analogickými vzhledem ke zločinům, za které jsou udíleny, př. za zahálku je trestem veřejná práce, za vraždu smrt apod. Trest již neslouží jako ceremonie konaná za cílem nahnat hrůzu, ale spíše jako lekce občanské nauky a připomenutí si nutnosti dodržovat zákony. Foucault přirovnává trest v této fázi k bajce, která také vždy přináší čtenáři určité ponaučení [Foucault 2000: 119-180].

Ve fázi disciplinace se postupně profilovalo jako jedna z nejobecnějších forem legálního trestání právě uvěznění. Tento přechod od předešlých způsobů trestání k formě věznění se odehrál na přelomu 18. a 19. století. Vězení, jako forma trestu, je založeno zejména na disciplinaci těl odsouzených. K takovéto disciplinaci docházelo hlavně v prostředí věznice, kde byli odsouzení kontrolováni a jejich život byl přísně řízen zaměstnanci věznice. Disciplinace se projevovala skrze prostor věznice, ale i v přístupu odsouzených k jejich vlastním tělům. Nové principy se zrcadlí ve snaze nepůsobit již bezprostředně na tělo odsouzeného, jako prostředku reprezentace síly, ale spíše se rozvinul model systematického a každodenního ovlivňování těla, času, prostoru a duše odsouzeného. Přecházíme tedy od mučeného těla přes duši manipulované reprezentaci až k tělu podrobenému výcviku a disciplinaci. Důsledkem pobytu ve věznici je, že se z těla odsouzeného stává tělo poslušné a manipulovatelné, které může být podřízeno a transformováno. Tohoto cíle se dosahuje skrze disciplinaci, což je soubor technik podrobování těla do poslušného a užitečného „nástroje“. Tělo odsouzeného je podrobena manipulaci pohybů, gest a chování do nejmenších detailů z perspektivy všech jeho částí. *„Lidské tělo vstupuje do mašinérie moci,*

kteřá jej prohledává, rozmontovává na části a znovu skládá“ [Foucault 2000: 202].

Všechny tyto principy disciplinace se snoubí v Benthamově architektonické figuře známé jako Panoptikon, který převrací princip tradičního žaláře, kde byly hlavní funkce uzavřít, zbavit světla a skrýt. Panoptikon zachovává pouze první z nich a zbylé dvě převrací, protože dohled dozorce a plná viditelnost uplatňují kontrolu lépe než tma a neviditelnost. Možnost vidět však připadá pouze dozorcům, protože vězni jsou v kontaktu s ostatními omezováni. Principem tedy je, že vězni jsou viděni, ale oni sami toho, kdo je sleduje, nevidí. To vede u vězně k vtělení a automatickému fungování moci skrze vědomí, že může být za každé chvíle sledován, ale on neví kdy. To způsobuje, že dohlížení je permanentní ve svém účinku, i když nemusí být soustavné v jeho vykonávání. Zde se ustavuje moc jako viditelná, ale současně neověřitelná. Dochází k radikálnímu posunu v dezindividualizaci moci, kdy již moc není něčím, co by vlastnil jedinec, jak tomu bylo v tradičních fázích mučení, ale je uplatňována skrze nové principy disciplinace těl, prostorů, chování apod. [Foucault 2000: 281-283]. V pojetí disciplinární společnosti dochází k neomezenému zevšeobecnění mechanismu panoptismu. Tento princip se stává modelem fungování mechanismů moci v moderní společnosti.

Výše uvedené mechanismy disciplinace, techniky dohlížení a principy Panoptikonu, se v moderní společnosti spojují v dokonalé a přísné instituci vězení. Právní legislativa nově definovala moc trestat jako obecnou funkci společnosti, které jsou vystaveni všichni její členové stejným způsobem a na které také všichni participují stejným dílem. Vězení se stalo jediným legálním obecným trestem bez vidiny jakékoli alternativy, stalo se určitou samozřejmostí, „trestem civilizovaných společností“. Je založeno na odebrání svobody jedinci, která je univerzálním a věčným dobrem, což z jejího nuceného ukončení činí obecný trest stejný pro všechny členy společnosti. Druhou charakteristickou funkcí vězení je její korektivní účinek ve snaze transformovat zločince za dobu výkonu jeho trestu a zvýšení jeho užitečnosti

[Foucault 2000]. Shrňme si nyní několik základních principů, na kterých fungují moderní instituce vězení.

Prvním principem je izolace odsouzeného od světa mimo zdi věznice, ale také snaha (alespoň do určité míry) izolovat vězně i v prostorách věznice samotné tak, aby nedocházelo ke vzpourám a spiknutím. Samotě je připisována nápravná funkce vyplývající z vlastní sebe-reflexe zločinců a uvědomění si chyb svého jednání. Druhým bodem nápravy odsouzeného během jeho výkonu trestu je práce vykonávaná uvnitř věznice, která jednak působí na jedincovu individualitu (zabraňuje to zahálce a vězeň je také motivován k nápravě skrze plat, který za odvedený úkol pobírá), ale také zvyšuje jeho společenskou užitečnost. Skrze práci dochází také k vtělení si určitého časového řádu, poslušnosti a mechanismů společenského života. Třetím principem je pružnost délky výkonu trestu v závislosti na chování odsouzeného po dobu jeho pobytu za zdmi věznice. Trvání trestu se ustavuje jednak podle typu a závažnosti spáchaného zločinu a jednak dle průběhu samotného výkonu trestu. Tímto dochází k určité individualizaci trestu na pozadí obecného mechanismu trestání ve formě vězení [Foucault 2000: 319-343].

Výše uvedená perspektiva mocenských mechanismů pojících se s rolí a funkcí vězeňského systému vychází zejména z myšlenek Michela Foucaulta. V jeho pojetí stojí v jádru idea Benthamova Panoptikonu, z něj vycházející princip disciplinace těla skrze subtilní formy vtěleného dohledu a následný rehabilitační ideál, což je představa vězeňského systému jako prostředku rehabilitace odsouzených a nástroje jejich zpětného začlenění do společnosti. V současném sociálně-vědním diskurzu však nalezneme alternativní přístupy k mocenským mechanismům a vězeňskému systému, které se nespokojují s tímto vysvětlením dané problematiky. Ústřední principy Foucaultovy vize jsou dnes nahrazovány principy, které stojí na odlišném základě. Alternativní pohled na vězeňství nabízí následující subkapitola.

2.3 Kritické reflexe současného vězeňského systému

Myšlenku, že pro současnou společnost již není Foucaultova analýza dostačující, naznačil ve svém krátkém textu Gilles Deleuze a detailněji ji rozvinul David Garland. Deleuze detekoval fakt, že Foucaultova představa disciplinárních společností byla zasazena do rámce 18. a 19. století, kdy však svého vrcholu dosáhla na začátku 20. století. Ve společnosti po druhé světové válce začíná pevnou disciplinaci nahrazovat volně se pohybující kontrola. Dochází k transformaci způsobů kontroly v poválečných společnostech, což je rámováno přechodem od disciplinárních společností ke společnostem kontroly [Deleuze 1992: 3-4].

Detailnější analýzu společností kontroly přináší David Garland ve své knize *The Culture of Control* [2001], která vychází z jeho vlastní studie zaměřující se na sociální odpovědi na zločin v době pozdní moderny. Pozdní moderna je, dle autora, vzorcem sociálních, kulturních a ekonomických vztahů, které produkují nepředpokládanou míru rizika, nejistoty a z toho plynoucí potíže s kontrolou těchto nežádoucích jevů. Rozhodující roli v transformaci sociální odezvy na zločin tedy hrají produkce výše uvedených negativních fenoménů, neefektivní sociální kontrola a kritika tradiční kriminální justice. V pozadí této transformace kontroly zločinu stojí dvě obecné sociální síly: typická sociální organizace pozdní modernity a politika volného trhu.

David Garland v úvodu své knihy nabízí čtenářům historický popis vývoje situace v oblasti kontroly zasazený do kontextu období mezi léty 1890 – 1970. Toto období nazývá jako penal welfarism. V moderní době bylo soudní řízení a trestání odsouzených v rukou státu, který garantoval právo, pořádek, ochranu před násilím a zločinem. Převládala také víra ve schopnost státní justice vyhrát válku nad zločinem, nikdo jiný tohoto úkolu dosáhnout nemohl. Penal welfarism se stal etablovaným strategickým rámcem, ve kterém převládal axiom stanovující jako hlavní cíl trestního působení rehabilitační zacházení, spíše než negativní odvetný útok ve formě trestu. V pozadí tohoto diskurzu stojí dvě základní ideje: sociální reformy spolu s blahobytem dokáží

redukovat míru zločinnosti a představa nutnosti převést zodpovědnost za péči, kontrolu a tresty pro odsouzené na stát. Zločin byl v tomto uspořádání pojímán jako sociální problém individuálních kriminálních aktů, které provádí špatně socializovaní jedinci. Trestní a sociální politika se zaměřovala na individuální dispozice delikventů a na širší „spouštěče“ kriminálního chování. Zločin byl tedy výsledkem chudoby a deprivace, přičemž jediným lékem byl sociální stát a prosperita [Garland 2001: 28-43].

Od 70. let 20. století se začala rozvíjet stále sílící kritika penal welfarismu pramenící zejména ze ztráty víry v rehabilitační ideál. Se stále rostoucí mírou zločinnosti se ukazovalo, že tato strategie je pouhým ideálem, který v praxi k vytouženým výsledkům nevede. Pod těžkou kritiku se dostala premisa původu zločinu jen v sociálně slabých prostředích a monopol sociálního státu na kontrolu a potírání zločinnosti. Na scénu sociologického uvažování se dostala teorie deviace popisující zločin jako racionální, smysluplnou formu akce, která je produktem mocenských tlaků spíše než individuální patologie. Vyprofilovalo se několik hlavních tezí vysvětlujících proč penal welfarism selhává. Jednak teze o proměně ideálu nápravy ve svůj opak, kdy se vězni ve věznicích stanou ještě horšími, protože se zde učí dalším zločineckým dovednostem, které ještě neuměli. Poté je to také teze o nevyhnutelnosti selhání ideálu nápravy, protože delikventy není možné změnit. Tato kritika měla svůj dopad i na praxi kontroly zločinu. Na místo rehabilitačního ideálu se začalo volat po odvetné praxi a nahrazení neurčitých ideálů rehabilitace jasnými a tvrdými tresty [Garland 2001: 58-70].

Postupně se tedy začalo uspořádání kontroly zločinu moderních společností transformovat. Garland tvrdí, že však nelze o současné situaci hovořit jako o historicky novém zlomovém období, které by se diametrálně lišilo od předešlého stavu, ale je to spíše „re-konfigurovaný komplex vzájemně se proplétajících struktur a strategií, které jsou tvořeny starými a novými elementy – staré jsou přetvářeny dle nového kontextu a nové jsou modifikovány pokračujícím vlivem praktik a idejí z předešlé periody“ [Garland 2001: 23].

David Garland také detekuje několik zásadních indikátorů této transformace, které hrají při přechodu ke společnostem kontroly hlavní roli. Jedním z nejdůležitějších faktorů je úpadek rehabilitačního ideálu, kdy dochází k redukci důrazu na rehabilitativní ideál vězeňské (trestní) instituce a postupně se naplňují cíle jako je odplata, paralýza a kontrola rizika, které jsou hlavními vedoucími tématy současné společnosti ve vztahu ke zločinu a odsouzeným. Ve jménu odplaty se dnes přikládá význam a obliba trestům, které byly dříve považovány za nepřijatelné. Navrací se tedy funkce trestu jako veřejného vyjádření společenského cítění a mínění. Zločin byl re-dramatizován a došlo ke změně společenského vnímání odsouzených z pozice těch, kterým se má pomoci k těm, kterým je potřeba se bránit, protože jsou to nenapravitelní zločinci. Do centra zájmu politiky zločinu se dostala postava oběti. Novým politickým imperativem se stává nutnost chránit oběti a vyslyšet jejich hlasy.

Dřívější kriminologický diskurz byl ovládán teoriemi deprivace, které popisují zločin jako důsledek sociální deprivace (např. nízké vzdělání, špatné rodinné a sociální podmínky apod.) a nápravou mělo být individuální zacházení s odsouzenými. V pozdně moderních společnostech začínají převládat kontrolní teorie popisující zločin jako racionální akt vykonávaný jedinci z důvodu nedostatečné kontroly (sociální kontrola, sebe-kontrola jedinců, situační kontrola apod.) [Garland 2001: 8-20].

Reakcí na výše popsanou transformaci moderního trestního uspořádání bylo vytvoření kultury kontroly, která se od 70. let 20. století začala profilovat jako sociální odezva na zločinnost. Tato reakce vychází z kolektivní zkušenosti se zločinem a nejistotou (vysoká míra zločinnosti se stala normální sociálním faktem), která je sociálně a kulturně podmíněna. Současná společnost je charakteristická zvyšující se nejistotou a riziky velmi rozličných druhů [Beck 2004]. Současná kriminální kontrola je založena na dvou základních vzorcích akcí: za prvé adaptivní strategie, které zdůrazňují prevenci a spolupráci, za druhé suverénní státní strategie, které zdůrazňují zesílenou kontrolu a expresivní trestání. Adaptivní strategie nazývá Garland jako preventivní spolupráci, ve které je cílem sdílení zodpovědnosti kriminální kontroly a

vytvoření infrastruktury prevence zločinu mimo působnost státu, dochází k privatizaci bezpečí (viz níže).

Státní strategie popisuje Garland jako represivní segregaci, která je ve formě odvetného útoku proti zločinu, jehož nositeli jsou delikventi. Jde o paralyzaci odsouzených, která slouží k potrestání a exkluzi. Dále tato strategie slouží k expresivnímu útěku ze strachu ze zločinu díky určitému zadostiučinění, které je vnímáno jako vítězství nad zločinem v daném konkrétním případě [Garland 2001: 140-143]. V případě druhé strategie, tedy preventivní spolupráce, jde o nové strategie obrany proti zločinu a jeho kontroly. Vytváří se obchodní sektor poskytující možnosti privátní ochrany a bezpečí, čímž se posiluje koncept privatizace bezpečí. Jednotlivé městské oblasti se začínají samostatně bránit: dochází k oplocení celých městských čtvrtí, které si pak najímají bezpečnostní agentury, které tyto ohraničené komplexy střeží. Dále je vybudován kamerový systém, který naplňuje potřebu kontrolovat a monitorovat jedince, kdy je hlavním cílem následně ty „nehodící se“ exkludovat za zdi této „oázy bezpečí“. Důsledkem této strategie je i změna každodenního chování, kdy se jedinci stahují z veřejné sféry a uzavírají se v těchto hlídaných komplexech, v zájmu minimalizování rizika [Garland 2001]⁵.

Téma kultury kontroly rozpracovává také Tim Owen, který upozorňuje, že vnímání nejistoty vede k osvojení si takových zvyků a politik, které jsou velmi represivní (výrazně více než v době před rokem 1970). Tento posun umožňuje uvězňovat více a více delikventů, vytvářet stále krutější zákony a vynutit si přísnější kontrolu nad chováním, které dříve bylo tolerováno. Owen se však s Garlandem rozchází ve vizi moci. Owen tvrdí, že Foucaultova vize moci, jako něčeho, co nelze vlastnit je mylná. Dle něj lze moc nashromáždit a uložit v určitých sociálních rolích, systémech, či sítích sociálních vztahů. Podle Owena by tedy bylo vhodné promyslet Garlandovu analýzu kultury kontroly s přihlédnutím k multiplicitě forem moci, kdy rozděluje moc na systemickou

⁵ Privatizace bezpečí je více viditelná v kontextu USA, než v českém prostředí. David Garland [2001] tento fenomén pozoroval právě v kontextu USA, kde se v době kolem roku 2000 nacházelo asi 20 000 takto oplocených a střežených komplexů. V kontextu České republiky není zatím tento fenomén tolik patrný.

(uložená v diskurzech, sociálních institucích a pozicích, či rolích) a agentskou (odkazuje ke schopnostem jednotlivých agentů). Obě formy moci mezi sebou mají dialektický vztah [Owen 2007: 4-8].

Pokud vztáhneme výše uvedené úvahy o kultuře kontroly na specifické prostředí vězenství, tak i zde můžeme pozorovat analogický posun od koncepce Panoptikonu ke koncepci Non-optikonu, kterou popisuje Fred Alford. V této vizi není již moc ve smyslu možnosti dohlížet a disciplinovat odsouzené, ale moc je nyní v tom, že se na odsouzené nemusí dohlížet ve smyslu každodenního individuálního působení. Cílem tedy v prostředí totální instituce věznice není individuálně působit na každého vězně zvlášť, ale jde o to exkludovat je ze společnosti, uzavřít na ohraničeném místě a kontrolovat vstup a výstup z tohoto území. Mění se také architektura věznic, již to není ve smyslu Panoptikonu, ale nyní jsou věznice stavěné tak, že je v každém rohu jedna strážní věž a ta hlídá oplocení, aby nikdo neunikl, ale na to co se děje uvnitř vězeňského areálu neklade takový důraz. Je to vidět i ve faktu, že vězni si vytváří uvnitř vězení své zóny soukromí (přehozením příkrývky přes mříže získají prostor, kde nejsou vidět), které dozorcí tolerují – z části proto, že se naučili respektovat právo na soukromí v době silně rozvinuté individualizace [Beck 2002], ale zejména proto, že je to nezajímá a starat se vlastně ani nemusí. Non-optikon stojí na principu „hold the body“, kdy nejde o to striktně a v každém okamžiku dohlížet na to co se děje uvnitř věznice, ale jde pouze o to střežit východ, aby nikdo nemohl uniknout [Alford 2000: 127-132].

K analýze vězeňství mohou různí autoři přistupovat z rozličných perspektiv, ale přesto se drtivá většina z nich shoduje, že vězení představuje specifický typ sociální instituce. Jedním z velmi významných teoretických náhledů je koncept totální instituce Ervinga Goffmana [1961], skrze který pojmám vězení ve své práci i já. Mnohočetnost přístupů k instituci vězeňství nabízí následující část textu, ve které je největší důraz kladen na Goffmanův dramaturgický přístup a koncept totální instituce.

3. Vězení jako sociální instituce

Na instituci vězeňství obecně, i jednotlivá nápravná zařízení konkrétně, lze nahlížet z mnoha perspektiv, kdy je pro tento text zásadní perspektiva sociologická. I v sociologickém uvažování je však možné se setkat s rozličnými pohledy na vězeňské prostředí. Sociologie pracuje v přístupu k instituci vězeňství s mnoha koncepty, které poté určují výzkumníkův pohled na danou problematiku. Ještě než budou představeny klíčové koncepty, ze kterých výzkum vychází, tak jsou v krátkosti přiblíženy také některé alternativní přístupy k této instituci.

Jedním z oblíbených pohledů na danou oblast je koncept vězeňství jako byrokratické instituce. Byrokracie má v současné době na sebe nabalené negativní konotace a často se přehlíží, co vlastně byrokracie jako taková znamená. Je to řízení určité organizace, či aktivity skrze hierarchický systém jednotlivých uskupení (nazvěme je jednotkami), které mají vymezenou působnost a odpovědnost, přičemž jsou řízeny vedoucím pracovníkem, který za ně přebírá odpovědnost. Tento systém umožňuje racionální a efektivní dělbu práce, kontrolu a efektivní správu informací. Ve vězeňském prostředí využívá byrokracie zejména následující principy: princip neosobního rozhodování v podobě disciplíny založené na obecném právním předpisu, princip odbornosti, odpovědnosti a monokratického rozhodování [Mařádek 2003: 133]. Formální, neboli byrokratické organizace vznikají s cílem koordinovat aktivity, pohyb a život většího počtu lidí na omezeném prostoru. Základem fungování takovéto organizace je obecný formální systém, který zajistí přežití daného subjektu i po výměně jeho členů. V zájmu efektivnosti a přetrvávání do budoucna usiluje takový systém o změnu jednání svých členů tak, aby sledovali pokud možno co nejvíce cíle systému a přijali je za své. Je to tedy sociální útvar, který disponuje formálním systémem umožňujícím mobilizaci a koordinaci svých členů v zájmu dosažení stanovených cílů [Keller 2001: 11-13].

Dalším pohledem (ne tak hojně užívaným) na oblast vězeňství je koncept militarizace vězeňství, neboli pojetí věznice jak militarizovaného útvaru. Militarizace oblasti vězeňství je spjata s historií této instituce, kdy v dřívějších dobách neexistovala vězeňská služba, tak jak ji známe nyní. Nebyl ani žádný jiný specializovaný útvar, který by se o střežení odsouzených staral. Tento úkol tedy připadl vojsku a celá instituce vězeňství byla vojenskými principy ovlivněna. Militarizace tkví zejména v přístupu k odsouzeným, kdy je s nimi zacházeno jako s vojáky a je od nich vyžadována absolutní kázeň spolu s plněním zadaných rozkazů. Toto hodnocení zúčastněných jako vojáku se dotýká jak samotných odsouzených, tak i vězeňského personálu, zejména vězeňských dozorců [Mařádek 2003: 136-137]. Já v předkládaném textu vycházím z přístupu kanadského sociologa Erving Goffmana (zde se mísí prvky předchozích přístupů), který pojímá vězení jako totální instituci pohlcující celé své prostředí spolu se všemi aktéry, kteří se ho účastní.

3.1 Totální instituce vězení a dramaturgický přístup k interakcím uvnitř vězeňského zařízení

Jako konceptuální uchopení prostředí věznice je v této práci užit koncept kanadského sociologa Erving Goffmana rozpracovaný v jeho knize *Asylums* z roku 1961, který popisuje věznice jako totální instituce [Goffman 1961]. Totální instituce lze analogicky přirovnat k totalitním režimům. Goffman pojímá totální instituci jako místo, které odděluje jeho „obyvatele“ od sociální interakce s okolní společností, kdy je tento totální (všezahrnující) charakter symbolizovaný různými bariérami v pohybu a interakci svých účastníků vepsanými ve fyzickém prostoru, např. zamčené dveře, mříže apod. Věznice, jako formální totální instituce, má tyto všeobkličující tendence jedny z největších v porovnání s ostatními organizacemi podobného charakteru. Vytváří tedy nejsilnější sociální distanci mezi svými chovanci (odsouzenými) a okolním světem [Nedbálková 2006: 19]. Charakteristické pro totální instituce je, že jsou na jednom místě současně provázané, v normálním životě jinak

oddělené, sféry sociální reality. Za prvé jsou zde všechny aspekty lidského života subsumovány do jednoho místa pod kontrolu jedné autority, za druhé jsou všechny jedincovy denní aktivity prováděny za neustálé přítomnosti ostatních členů totální instituce a konečně jsou všechny aktivity přísně kontrolovány a plánovány systémem formálních pravidel za účelem plnění cíle daného ústavu. Goffman rozlišuje pět ideálně typických kategorií totálních institucí:

1) Ústavy pro péči o bezmocné a nesoběstačné osoby (domy pro invalidy, pro slepé a staré lidi apod.)

2) Místa pro lidi, kteří se o sebe nedokáží sami postarat a mohou být potencionálně nebezpeční pro společnost (ústavy pro mentálně nemocné apod.)

3) Totální instituce chránící společnost před nebezpečnými jedinci (zločinci), kteří jednají záměrně nezákonně (vězení)

4) Instituce úmyslně zakládáné pro zdokonalování plnění zadaných úkolů (kasárna, bitevní lodě apod.)

5) Místa umožňující útěk před světem, který jedinci pocítují jako chaotický a neuspokojivý (kláštery apod.)

V totální instituci se také profilují dvě skupiny aktérů – jedna velká skupina chovanců (v tomto případě vězňů) a druhá menší skupina zaměstnanců (v tomto případě dozorců). Chovanci žijí dlouhodobě ve věznici a mají omezený kontakt s venkovním světem, kdežto dozorcí pracují po dobu své denní služby a poté odchází mimo zdi věznice a participují na společenském dění [Goffman 1961: 3-7]. Mezi těmito dvěma skupinami tedy dochází k určité interakci, která je do velké míry upravována systémem normativních pravidel dané instituce. Obě skupiny zakouší rozdílně prostředí totální instituce a vzájemně se ovlivňují. Jejich postavení je dáno postavením na hierarchickém žebříčku, kdy se od dozorců očekává plnění dominantní role, kdežto od odsouzených se naopak čeká naplňování role submisivní. Tyto skupiny na sebe vzájemně pohlížejí skrze určité sociální stereotypy (jako, že vězni jsou zkažení a dozorcí jsou ti zlý a povýšení) a jejich interakce

determinuje prostředí totální instituce věznice. Obě skupiny jsou, i když každá jinak, vystaveny tlakům prostředí totální instituce a musí přizpůsobit své chování, prezentaci sebe sama a do jisté míry i svou identitu struktuře a požadavkům dané instituce.

Vedle konceptu totální instituce, který je klíčový k uchopení prostředí věznice jako celku, je pro tuto práci významný také dramaturgický přístup, který slouží jako konceptuální uchopení role dozorce ve věznici a vztahů uvnitř věznice celkově. Analyzuje sociální interakci za pomoci užití metafory divadelního prostředí. V Goffmanově dramaturgickém přístupu jsou klíčové zejména pojmy jako „impression management“, „tým“, „region“, či „interakční řád“. Pojem impression management vyjadřuje snahu o udržení dojmu. V sociální interakci se objevují zejména dva druhy aktérů: herci (ti, kteří něco předvádí) a diváci (ti, kteří sledují). Na základě jejich vzájemné interakce vzniká sociální situace, kterou se snaží každý z účastníků určitým způsobem definovat a uchopit. Zde právě nastupuje management dojmu, kdy se jedinec snaží o navození dojmu, kterým ovlivní, jak diváci danou situaci definují a skrze to kontroluje chování druhých. K takovéto interakci dochází jak mezi jednotlivci, tak také mezi tzv. týmy.

Týmem se rozumí jakýkoli soubor individuí, která se snaží dosáhnout společného cíle. Jeden tým hraje úlohu před týmem druhým, ale nejedná se pouze o jednostrannou akci, nýbrž o dramaturgickou interakci. Místo, kde se taková interakce odehrává, označuje Goffman za region, tedy ohraničený prostor dělící se na přední region (lze jej též nazvat jeviště – zde je výkon předváděn) a zadní region (lze jej označit jako zákulisí – zde se výkon plánuje a připravuje). Aby však mohla interakce probíhat je potřeba tzv. interakčního řádu mezi oběma týmy, který umožňuje jejich vzájemnou komunikaci. Tento řád je reprodukován každodenním rutinním jednáním a pravidly, která slouží jako vodítko při vzájemné interakci [Šubrt 2001: 243-246].

Jedinci tedy hrají svou roli v prostředí vězeňského „divadla“, čímž se snaží na ostatní působit takovým dojmem v dané situaci, který oni sami chtějí vyvolat, což následně vede k ovlivnění jak jednotlivců, pro které je dojem

určen, tak také celé situace, respektive toho, jak ji daní jedinci definují. Jde zde o umění vytváření dojmu, emocí a kontroly situace [Goffman 1999: 11-12]. Lze v souladu s Goffmanovou perspektivou předpokládat, že vězeňští dozorcí se také musí učit hrát tu svou roli při vystupování a kontaktu s odsouzenými. Musí se tedy prezentovat před vězni takovým způsobem, který jim dodá na autoritě a pomůže k udržení situace a klidového stavu. Pro dozorce to znamená naučit se vystupovat při kontaktu s vězni v prostředí věznice určitým specifickým způsobem, který se bude lišit od kontaktu s většinovou populací mimo zdi totální instituce. Tato nutnost osvojit si zacházení s managementem dojmu může určitým způsobem ovlivňovat, jak dozorcí definují svoji pozici, sami sebe, což bude mít vliv na jejich identitu. Záleží na tom, do jaké míry se dozorce s touto jeho rolí identifikuje a nakolik se od ní dokáže oprostit mimo věznici. To, jak dozorce působí na vězně, lze za užití Goffmanova pojmu, označit jako fasádu. Tedy tu část jedincova vystoupení, která je předkládána ostatním a slouží k definování situace pro ty, kteří představení sledují [Goffman 1999: 29].

Při vystoupení často jedinci nehrají představení sami, ale tvoří tzv. tým. To se odráží také v tom, že někdy slouží představení spíše k prezentaci daného úkolu skupiny, než k prezentaci samotných jedinců. Jedinci se snaží pro dosažení jejich cíle kooperovat a hrát představení společně, tedy vytvářet společně dojem, který je potřebný k navození té správné (alespoň z jejich pohledu) definice situace, která pak ovlivní jednání jedinců, kteří ji sledují [Goffman 1999: 83]. V našem případě je tento pojem týmu velmi vhodný, protože vězeňští dozorcí musí společně kooperovat a vytvářet tak společný dojem, kterým působí na odsouzené za účelem udržení situace a pořádku ve vězení. Pokud chtějí hrát tuto společnou roli úspěšně, musí se do určité míry s touto skupinou dozorců identifikovat, což má potenciál následně ovlivňovat jejich vlastní identitu. Vězeňští dozorcí tedy tvoří jednu specifickou sociální skupinu, která působí uvnitř „divadla“ hraného v prostorách totální instituce, kterou věznice je. Tato nutnost naučit se hrát tu svou roli může zásadním způsobem ovlivnit orientaci jedinců ve světě a jejich vlastní identitu. Z výše

uvedeného pojetí věznice jednoznačně vyplývá, že zaměstnání vězeňského dozorce je velmi specifické ve svých požadavcích i následném dopadu na osobnost daného jednotlivce. Vězeňský svět dopadá na všechny jeho účastníky, což může mít na jejich chování i vlastní sebe-definici značný vliv. Charakterizovat tento vliv na chování účastníků vězeňského prostředí se pokusím v následující kapitole.

4. Vliv vězeňského prostředí na jeho účastníky

Uzavřené prostředí totální instituce věznice má bezesporu přímý dopad na aktéry, kteří se v něm pohybují, což prokázaly mnohé sociologické výzkumy, které se v drtivé většině zaměřují na situaci vězněných osob (v české prostředí je to zejména práce Kateřiny Nedbálkové [2006]). Jak bylo již popsáno výše, tak je vězeňský systém především systémem mocenským, kdy různé pozice z perspektivy moci mají různý dopad na jednotlivé osoby, které je zastávají. Této problematice vlivu moci na člověka obecně a jeho chování konkrétně se věnuje profesor Philip Zimbardo, který provedl v souvislosti s touto oblastí výzkumu svůj, dnes již klasický, Stanfordský experiment a dále rozpracovával tuto tematiku v konceptu Luciferova efektu. Výsledky experimentu naznačují, že prostředí věznice má potenciál transformovat lidskou identitu, oslabit lidskou humanitu a celkově způsobit předem neočekávatelné změny v chování jak odsouzených, tak především jejich dozorců. Sociální kontext, který jedinci v daném prostředí zažívají je tedy jedním z rozhodujících faktorů ovlivňujících jejich orientaci a způsob interakce s ostatními členy v tomto prostoru.

Zimbardův koncept Luciferova efektu popisuje způsoby, jakými se transformuje lidské chování z „normálního“ (ne-patologického) do předem nepředvídatelného a neočekávatelného negativního jednání. Jak již naznačuje sám název, tak jde o náboženskou metaforu, která se odvíjí od příběhu Bohem oblíbeného anděla Lucifera, který upadl v nemilost poté, co se vzepřel autoritě Boha, byl seslán z nebe do pekla se skupinou svých padlých andělů a stal se z něj Satan. Zimbardo však nepřináší náboženskou analýzu, ale spíše sociálně-psychologický pohled na transformaci dobrých lidí na zlé. Při snaze porozumět této změně v lidském chování se často odborníci zaměřovali na vnitřní stránku člověka jako jeho genetické dispozice, osobnost a charakter, nicméně je však nutné věnovat pozornost také sociálnímu kontextu a prostředí, ve kterém se člověk nachází. Člověk nemůže dopředu vědět, jak se zachová v nepředpokládaných situacích a právě tyto vnější okolnosti jsou

velmi často spouštěčem toho „zla“ uvnitř nás, těch nepředpokládaných projevů chování. V jádru procesu přeměny „anděla“ na „dávla“ stojí proces dehumanizace, který vytváří představu určitých jedinců jako méněcenných, jako ne-lidských bytostí a vytváří vztahy nadřazenosti a moci. Právě dehumanizace byla jedním z nešvarů vězeňství minulosti a celá historie moderního vězeňství je protkána snahou o humanizaci tohoto totálního prostředí [Zimbardo 2012a]⁶. Impulsem, který tuto pomyslnou hranici mezi „andělem“ a „dávlem“ prolomí, je velice často právě situační kontext a podmínky, kterým je člověk v danou chvíli vystaven. Celý koncept Luciferova efektu je založen na poznacích, které přinesl Zimbardův světoznámý experiment na Stanfordově univerzitě, kde v umělých podmínkách simuloval vězeňské prostředí a dopad na jeho účastníky.

4.1 Stanfordský experiment

Hlavním důvodem pro realizaci experimentu na Stanfordově univerzitě byla snaha zjistit, jaký vliv má „totální prostředí“ věznice, spojující v sobě procesy de-individualizace a dehumanizace, na jeho účastníky. Dále to byla Zimbardova touha poukázat na fakt, že vliv sociální situace může být, a ve většině případů také je, silnější než individuální dispozice. Bylo potřeba simulovat analogické procesy a rysy věznice v umělém prostředí, čehož se dalo nejlépe dosáhnout skrze experimentální design. Provedená studie podávala tak silné svědectví o povaze a dopadu vězeňského prostředí na jeho účastníky, že se brzy po svém zveřejnění stala učebnicovým modelem dokládajícím sílu situace. Zjištění byla tak šokující a významná, že se studie

⁶ Zimbardo používá zajímavý příklad s obrazem umělce M. C. Eshera (Circle Limit IV), na kterém demonstruje simultánní existenci „andělských“ i „dávelských“ stránek lidské bytosti. Pokud se na obraz podíváme, tak můžeme vidět bílé anděly na černém pozadí, ale pravděpodobnější je, že uvidíme černé demony na bílém pozadí. Zimbardo z toho vyvozuje tři základní pravidla Luciferova konceptu: a) svět je, byl a vždy bude plný jak andělů, tak i dávů; b) hranice mezi dobrem a zlem je velice propustná a neostrá; c) vždy existuje možnost, že se anděl změní na dávla, která je dokonce více pravděpodobná, než že se dávla změní na anděla. Lidé se zla zpravidla bojí, ale zároveň je to velice láká a fascinuje, což znamená, že ubránit se nutkání propadnout zlu není nikdy jednoduché [Zimbardo 2007: 3-5].

stala celosvětovým fenomén v dané problematice vzbuzující zájem jak u široké veřejnosti, tak i v řadách odborníků⁷.

Experiment probíhal v srpnu roku 1971 na univerzitě v americkém Stanfordu. Zimbardo otiskl v novinách inzerát, který zval dobrovolníky k účasti na experimentu simulujícím vězeňské prostředí v délce trvání maximálně 14 dnů při honoráři 15 dolarů za den. Na základě této iniciativy se dostavilo k psychologickým testům a pohovorům zhruba 70 přihlášených, ze kterých bylo vybráno 24 nejnormálnějších a nejzdravějších jedinců (těch, kteří nevykazovali žádné známky patologického chování). Tito účastníci byli metodou náhodného přiřazení rozděleni do dvou skupin „dozorců“ a vězňů“. Cílem náhodného losu bylo, aby na začátku experimentu nebyli mezi oběma skupinami žádné významné rozdíly. Autenticita prostředí byla na straně dozorců navozena jejich spoluprací na výstavbě umělého vězení a u skupiny vězňů bylo tohoto efektu docíleno velmi realistickým zatčením místní policií a dopravením v poutech na univerzitu. Hierarchie byla vytvořena skrze ponižující iniciační rituál, kterým vězni prošli a také omezením jejich stravy a životních podmínek podobně, jako je tomu v opravdovém vězení. Dozorci naopak dostali uniformy a obušek vzbuzující respekt. Vězni směli sami sebe označovat pouze přidělenými čísly a k dozorcům směli mluvit pouze jako k „Mr. Correctional Officer“. Ani jedna ze skupin nedostala předem instrukce, jak se v simulovaném prostředí chovat. Dozorci dostali pouze pokyn udržet pořádek ve svém vězení, avšak obušky směli používat pouze jako symbol, ale ne jako skutečnou zbraň.

Začátek experimentu se nesl v duchu nejistoty dozorců v jejich nové roli, kdežto vězni si z nich často dělali legraci ve snaze je zesměšnit. Již druhý den se chování dozorců začalo transformovat a utvořila se určitá dozorcovská soudržnost na základě potlačení vzpoury, kterou se snažilo iniciovat několik vězňů. V této fázi začali již dozorci vězně trestat pomocí svlečení do naha,

⁷ Obrovská popularita tohoto experimentu je patrná i na četných filmových adaptacích Stanfordského experimentu. Vedle filmového zpracování, které popisovalo přímo daný experiment (Tichá zuřivost – The Quiet Rage 1992), se objevila i četná zpracování, která byla tímto experimentem do velké míry inspirována – uvedu jen pár nejznámějších příkladů: The Experiment (USA 2010), Das Experiment (Německo 2001).

omezení jídla, pobytů na samostatné cele, nucení k provádění kliků a systematického narušování spánku vězňů a jejich šikanování. Extrémní rychlostí vzrostla agrese dozorců spolu s taktikou ponižování a dehumanizace vězňů. Tyto projevy nenávisti a zlovolné moci ze strany dozorců si brzy začali u vězňů vybírat svou daň. U vězňů se začaly projevovat stresové reakce jako křik, ječení, fáma, že se vězni z věznice nikdy nedostanou, někdo naopak zvolil strategii naprosté poslušnosti a slepě plnil jakýkoli rozkaz dozorce a u jednoho vězně byly dokonce zpozorovány psychosomatické reakce – vyrážka po celém těle. Po tomto incidentu byl experiment zastaven.

Tato studie psychologické dynamiky vězeňského života odhalila vliv prostředí na jeho účastníky, kdy na začátku experimentu nebyly prokázány žádné patologické projevy v chování ani u jedné ze skupin, ale v následujících 6 dnech trvání experimentu se projevily známky patologického chování jak u bezmocných vězňů, tak zejména u sadistických dozorců. Je potřeba zmínit, že ne všichni dozorců se uchýlili k tyranskému chování. Někteří se snažili vězňům pomáhat, ale nenašel se ani jediný, který by se postavil skupině a snažil se sadistické chování zastavit. Zimbardo a jeho tým vygeneroval z experimentu následujících klíčové poznatky. Předně to je fakt, že situační kontext může v některých případech vyvolat předem neočekávatelné chování⁸. Dobré lidi, kteří neprojevují žádné známky patologického chování, lze svést k iracionálnímu a antisociálnímu chování, které ubližuje ostatním. Sociální okolnosti tedy mají potenciál velmi dramatickým způsobem transformovat lidskou povahu. Právě věznice jsou místa charakteristická oslabením humanity a silným situačním potenciálem, který může transformovat dobré lidi na ty zlé. Prostředí věznice je destruktivní jak pro vězně, tak i pro dozorce [Zimbardo 2005: 123-131; Zimbardo 2012b].

⁸ Specifické vězeňské prostředí, spolu s neomezenou mocí nad vězni, bylo také jedním z důvodů nelidského mučení a týrání vězňů americkými vojáky ve věznici v Abu Ghraib. Ve věznici Abu Ghraib v Iráku proběhlo v roce 2003 mučení, ponižování, sexuální zneužívání a dehumanizace vězňů ze strany amerických vojáků. Zimbardo přirovnává nelidské chování vojáků v Abu Ghraib k chování participantů Stanfordského experimentu a zdůrazňuje vliv situačního kontextu a moci na změnu chování jedinců [Zimbardo 2007: 329].

Jak naznačil Zimbardův experiment, tak obě hlavní skupiny účastníků prostředí věznice jsou, v proti sobě rozporném, postavení, které je dané jednak organizační strukturou věznice, ale také pohledem samotných skupin na sebe vzájemně, což ve výsledku vede k utváření rozdílných vězeňských subkultur⁹. Subkulturu lze definovat jako určitou sociální skupinu, která se vyznačuje nějakým specifickým faktorem, který je společný pro všechny její účastníky. Takovým faktorem může být soubor hodnot, morální postoj, specifické postavení v nějaké organizaci apod. Ve vězeňském prostředí je takovým faktorem nejčastěji postavení v hierarchické struktuře totální instituce, role připsaná dané subkultuře a způsob adaptace na toto specifické prostředí [Nedbálková 2006: 33-34]. Následující subkapitola popisuje specifickou subkulturu vězeňských dozorců.

4.2 Vlastní svět dozorců (*The Guard's World*)

V prostředí věznice tedy můžeme nalézt minimálně dvě hlavní subkultury a to „vězeňskou“ a „dozorcovskou“. Stejně tak, jako se profiluje početně velká subkultura odsouzených se svou hierarchií, specifickými pravidly a pocitem sounáležitosti, profiluje se také podobným způsobem i subkultura vězeňských dozorců, což vede ke vzniku tzv. „The Guard's World“, neboli světa dozorců, který má svá specifika co se týče vzorců jednání a interakcí v rámci vězeňského zařízení.

Vlastní svět dozorců popisují ve své etnografické studii zaměřující se na vězeňské dozorce Jacobs a Retsky [1975], kteří ukazují, že stigmatizace zaměstnání vězeňského dozorce, specifická pracovní doba, izolace v prostředí věznice, společné cíle a neustálá přítomnost hrozby napadení ze strany odsouzených vytváří pocit solidarity a kolektivního ducha mezi dozorci, čímž se ustavuje a posiluje „dozorcovská“ subkultura. Dozorci jsou stejně jako vězni v totální instituci odloučení (na určitý čas) od společnosti a jejich interakce je

⁹ Pojem subkultura je zde užívám jako výraz určité specifické skupiny, která se v daném prostředí totální instituce vyprofilovala.

omezena na kontakty s odsouzenými a kolegy. To vše dohromady vytváří specifické vzorce interakce mezi dozorci a odsouzenými. K orientaci v takovém prostředí slouží pro vězeňské dozorce ideologie totální instituce, která spolu s organizačními cíly věznice racionalizuje určité aktivity směřované vůči odsouzeným, pomáhá udržovat sociální distanci mezi těmito skupinami, produkuje stereotypní nahlížení na vězně a legitimizuje zacházení s jedinci ve výkonu trestu odnětí svobody. Dozorci často vidí vězně jako morálně narušené a projevuje se u nich tendence nevidět je jako individuality, ale jako masu méněcenných entit. Jedním z výrazných faktorů, které přispívají k udržování sociální distance mezi skupinami dozorců a vězňů je všudypřítomné násilí v prostředí věznice, které na sebe bere mnoho podob [Jacobs, Retsky 1975: 22-26]. Zjevnou formou je násilí vedené jednou skupinou vůči té druhé, ale důležité je si uvědomit, že násilí se odehrává i uvnitř jednotlivých skupin mezi jejími členy navzájem. V případě vězňů i dozorců je to dáno hierarchickou strukturou, která danou subkulturu utváří. To znamená, že i mezi dozorci může vznikat sociální distance na základě postavení v hierarchické struktuře věznice, či dobou strávenou v zaměstnání [Jacobs, Retsky 1975: 11]¹⁰.

Prostředí věznice je typické hegemonní maskulinitou, či Macho kulturou (zejména je to typické pro mužské věznice), kdy je jedním z hlavních atributů moc, používání násilí¹¹ a nutnost násilí určitým způsobem vtělovat. Hlavní znaky hegemonní maskulinity jsou nadřazené postavení, moc, či užití síly, což může v některých případech úzce souviset s násilím [Connel, Messerschmidt 2005: 832]. Se všemi těmito tlaky a projevy násilí v prostředí věznice, které mají vliv na jejich identitu a způsob chování, si musí vězeňští dozorcí umět poradit, k čemuž volí určité strategie.

Vězeňské prostředí se všemi jeho charakteristickými rysy, nároky, negativy, sociální strukturou, řádem a pravidly ovlivňuje roli vězeňského dozorce v tomto systému, což se následně odráží v určitém vlivu na jeho

¹⁰ U studie Jacobse a Retskyho je však nutné vzít v úvahu také dataci jejich výzkumu, kdy se v současné době mohou vyskytovat odlišné kontexty, ve kterých se budou produkovat odlišné typy dozorcovských/vězeňských subkultur.

¹¹ Fenomén násilí ve vězeňském prostředí blíže popisují v příloze 3.

sebe-pojetí. S tím, jak dozorce definuje prostředí kolem sebe a volí určité strategie vypořádávání se s tímto novým světem, vzniká silný tlak na jeho definici sebe sama. Vliv prostředí věznice na identitu vězeňských dozorců teoreticky rámcuje následující kapitola.

5. Impression management ve vězeňském prostředí z perspektivy vězeňských dozorců

Následující kapitola mapuje vliv vězeňského prostředí na dozorce, kteří jsou, stejně jako vězni, účastníky této totální instituce. Každý dozorce, který do nového světa přichází, si vytváří vlastní definici toho, co to vlastně vězení je, jaký řád a vztahy ve vězení panují, či si sám pro sebe definuje svou roli v této sociální struktuře. S tím, jak dozorce poznává nové prostředí a zjišťuje jeho charakteristiky spolu s hlavními rysy nového zaměstnání, si musí také osvojit určité strategie, jak se s tímto prostředím vypořádat. Musí si zvolit způsob, jakým bude interagovat s odsouzenými, jaké vztahy s nimi bude udržovat a jak bude v rámci prostředí totální instituce věznice prezentovat sám sebe. V podstatě si dozorce vytváří skrze impression management novou image, novou identitu, která se může lišit od té identity, kterou má v běžném životě mimo zaměstnání. Znamená to, že při vstupu do věznice dozorce odkládá svou mimo-vězeňskou „fasádu“ a začne se prezentovat způsobem, který se mu v daném kontextu zdá jako neefektivnější. Otázkou však zůstává, zda dokáže dozorce tyto dvě identity udržet separované a nedojde k ovlivnění jeho identity mimo pracovní prostředí. Je tedy dozorcova „civilní“ identita ovlivněna identitou „pracovní“¹²?

Vězeňské prostředí je potřeba definovat jako sociální svět s vlastní organizací a kulturou, vlastním řádem a pravidly, která se musí nový členové naučit a respektovat [Jones, Schmid 2000: 4]. Dozorce je v tomto světě aktivním účastníkem, který interaguje s úkoly, odsouzenými, kolegy, ale také se svými potřebami a tužbami. Většina nováčků přichází do nového prostředí s určitou představou, jak to ve vězení vypadá, kterou získává většinou z médií, či od známých apod. Tato představa je většinou velmi mlhavá a vykresluje daný svět jako chaotické a nebezpečné místo plné násilí a hloupých,

¹² Termín identita užívám s odkazem na text Jonese a Schmidu [Jones, Schmid 2000], kdy je možné jej zaměnit také za ekvivalent v podobě Goffmanovských pojmů jako fasáda, image, impression management.

nebezpečných lidí. Většinou se velmi záhy tyto představy rozplynou a kontakt s realitou odhalí, že mýty panující kolem vězeňského světa tak úplně neplatí. Na základě reálných zkušeností si postupem času dozorcí pro sebe definují svou vlastní roli ve vězeňském systému. Je několik variant, kterých dané definice nabývají. Za prvé je to práce dozorce jako služba lidem, čímž se myslí pomoc vězňům řešit jejich problémy a naslouchat jim, kdy se daný jedinec ocitá v roli poradce a advokáta, který se vězňů zastává a chrání jejich práva. Tato varianta je založena na velmi lidském přístupu k odsouzeným. Druhou variantou je udržování sociálního pořádku ve věznici, což znamená, že se dozorce snaží o kontrolu vztahů mezi vězni tak, aby nedocházelo k porušování lidských práv odsouzených a aby se mohli cítit bezpečně. Třetí možností, jak na svou práci dozorcí mohou nahlížet, je udržování bezpečnosti, což znamená zabraňovat odsouzeným v útěku a udržovat je na ohraničeném území od okolní společnosti. Dalšími variantami jsou dohlížení nad tím, aby vězni plnili své úkoly, povinnosti a vynuovení pravidel, což obnáší striktní dbaní nad přesným dodržováním vězeňského řádu [Lombardo 1989: 60-66].

Vlastní sebe-definice jedinců, jako vězeňských dozorců, je přímo závislá na organizačních cílech a charakteristikách daného prostředí. Totální instituce je byrokratickou organizací, která stojí na principech neosobního zacházení. To znamená, že dozorcí mají předepsané způsoby, jak v rámci vězeňského prostředí interagovat s ostatními účastníky, což z tohoto zaměstnání dělá do určité míry rutinní a monotónní práci. Pro dozorce se práce ve věznici stává odcizenou prací [Lombardo 1989: 164]. Jednou z hlavních charakteristik práce ve věznici je tedy rutina a nuda, kdy se stále opakují podobné aktivity, které se vedou v předem daném rámci (př. být celý den, či celou noc na věži a hlídat svěřený prostor, kdy se až na výjimečné případy nic neděje). Vliv na to má zejména charakter totální instituce a izolace tohoto prostředí od vnější společnosti. Tato rutinní stránka může být narušena dělbou práce, kdy se dozorcí střídají na jednotlivých stanovištích, či v plnění jednotlivých úkolů [Jacobs, Retsky 1975: 13-14]. Charakteristiky prostředí jsou jednou z věcí, se kterými se musí dozorce ve svém zaměstnání vypořádávat, kdy charakter

prostředí ovlivňuje i vztahy, které uvnitř panují – zejména vztahy dozorce/odsouzený. Za účelem zvládnutí těchto nároků si dozorcí volí určité strategie, jak se v daném prostředí pohybovat a interagovat.

Tato strategie zahrnuje zejména nutnost vytvořit si určitou image, kterou se bude dozorce prezentovat a té se při pobytu ve vězeňském prostředí držet. Jednou z prvních otázek, kterou je nutné vyřešit je způsob, jakým bude daný jedinec zacházet s vězni, tedy to, jaké bude mít s vězni vztahy. Dozorcí si vždy utváří s odsouzenými nějaký vztah, protože s nimi sdílí prostor a čas. V zásadě existují dvě hlavní možnosti, jak se při kontaktu s vězni chovat. Jednak je to spíše přátelský přístup, kdy je mezi dozorcem a odsouzeným malá sociální distance, nebo je to naopak spíše formální, neosobní přístup, kdy si dozorce udržuje od vězňů odstup. První varianta je založena na přátelském přístupu k odsouzeným, kdy k nim dozorcí chovají vysoké sympatie a soucítí s nimi z důvodu sdílení společného prostoru. Vězeňští dozorcí v tomto případě často pomáhají vězňům řešit jejich osobní problémy i přes rámec jejich pracovních povinností, snaží se je vyslechnout a do značné míry jim důvěřují. V určitých případech může být vztah mezi dozorcem a vězněm tak blízký, že se dozorce svěruje odsouzeným i se svými osobními problémy a poodhalí jim své soukromí, či se svěří s tím, co jej trápí v zaměstnání a žádá vězně o radu. Veškerá interakce se v tomto případě odehrává spíše na osobní, individuální úrovni, než na formální bázi [Lombardo 1989: 75-77].

Druhým typem vztahů, který je protipólem prvního případu, je strategie udržování si velké sociální distance od odsouzených. Dozorcí mají odstup od skupiny, kterou střeží, kdy jsou odkázáni na organizační cíle a předepsané vzorce jednání. Interakce se tak stává více formalizovanou a odosobněnou. Bližší kontakt s odsouzenými nepřipadá v úvahu a je pro jejich dohlázkáře morálně znevažující. Přátelský přístup by mohl vést ke ztrátě autority a ohrožení postavení dotyčného při interakci v prostředí instituce. To znamená, že by byl viděn jako slabý a vězni by toho mohli využívat. Dozorce se také musí vypořádávat s možnými fyzickými útoky vězňů, což oné sociální distancí

jen napomáhá. Ideologie totální instituce a organizační cíle racionalizují určité aktivity dozorců, udržují sociální distanci mezi vězni a dozorci, produkují stereotypní nahlížení na odsouzené a legitimizují zacházení s nimi. Dozorci vidí vězně jako morálně méněcenné a je zde patrná tendence nevidět je jako individuality, ale jako masu narušených entit [Jacobs, Retsky 1975: 24].

Ke způsobu, jakým se ve věznici dozorce prezentuje a jak se v rámci svého zaměstnání chová, přispívá také značnou měrou motivace, která byla impulsem proto, aby daný jedinec práci ve věznici vykonával. To, co ho k této práci vedlo, ovlivňuje to, jak na danou práci nahlíží, co pro něj znamená, z čehož následně plyne i způsob interakce v jejím rámci. Odměny, které z daného zaměstnání plynou, dávají jedincům smysl svého zaměstnání. Nejčastější motivací proč se stát vězeňským dozorcem jsou materiální výhody, tedy plat a jistota zaměstnání. Ačkoli jsou dozorci často se svým platem nespokojeni, tak stále je to stabilní finanční přínos v uspokojivé míře a dále je toto zaměstnání poměrně stabilní, protože zločin bude vždy a v každé společnosti. Dalším důvodem proto stát se dozorcem může být záliba v daném zaměstnání, což však není tak časté. V tomto případě jsou důležité vztahy s kolegy na pracovišti, které mohou přerůst až do přátelství. S tím se pojí také možný respekt a sebe-úcta. Určitá část dozorců vyjadřuje osobní pýchu z dílčích aspektů jejich práce, na které jsou pyšní. Dozorci si cenní způsobu, jakým dokáží svou nelehkou a náročnou práci vykonávat [Lombardo 1989: 177-183].

S tím je však v rozporu obecná stigmatizace zaměstnání vězeňského dozorce, která snižuje možnost být společností uznán a oceněn. Společensky je tato práce přijímána rozporuplně. Na jedné straně je to práce velmi potřebná, ale na druhé straně panují společenské stereotypy o dozorcích jako sadistických, brutálních a nelidských strojích, které si vynucují autoritu násilím a vybíjí si na odsouzených zlost. Tento náhled na vězeňské dozorce produkují zejména média a filmy, kde jsou dozorci prezentováni právě tímto způsobem.

Všechny výše uvedené osobní i formální aspekty zaměstnání vězeňského dozorce vedou k určité strategii vytváření si specifické identity,

kteřá se liší od té, kterou jedinci mají mimo vězení, protože jim umožňuje lépe v prostředí věznic interagovat. Dozorci jsou vystaveni stejnému prostředí jako vězni a volí také své strategie, jak se s tím vypořádat. V tomto případě jsou si vězni a odsouzení podobní. Vliv zde má dělení aktérů totální instituce na skupiny, které jsou z pohledu dozorců členská a nečlenská [Sumner 2007]. Členskou se stává skupina dozorců, kteří drží při sobě a se kterou se daný jedinec identifikuje. Nečlenskou je naopak skupina těch, které střeží, tedy odsouzených, vůči, kterým se vymezuje a ustavuje tak svou pozici v této vězeňské struktuře.

V rámci ustavování identity v prostředí totální instituce zde vycházím z poznatků týkajících se života odsouzených, kdy však předpokládám, že velmi podobný proces bude probíhat i u vězeňských dozorců z důvodu sdílení stejného prostředí i kontextuálních tlaků. Ještě před samotným vstupem do vězení má jedinec určitou „před-vězeňskou“ představu, jak to v něm vypadá, jací jsou tam lidé a jaké podmínky v tomto prostředí panují. Tato představa je společensky sdílená, takže každý asi tuší co jej čeká, ale jen málokdo zná nějaké detaily. Dominantními tématy jsou v této fázi zejména všudypřítomné násilí, strach a nejistota z toho co bude. Již v tomto okamžiku si jedinec začíná vytvářet určitou předběžnou strategii toho, jak by se chtěl ve vězení chovat, což ovlivňuje jeho první kroky a jednání ve vězeňském prostředí [Jones, Schmid 2000: 25].

Po prvních dnech strávených v novém prostředí se „před-vězeňská“ představa začíná rozplývat a jedinec má zkušenosti s každodenní realitou, což vytváří více konkrétní a komplexní „vězeňskou“ představu. Věznice se pomalu začne přeměňovat z násilného na nudné, či rutinní prostředí, kde je každodenní realita v zásadě velice podobná až neměnná. S větší mírou znalostí se dostává jedinci lepší vhléd do fungování dané instituce, precizněji dokáže rozlišovat mezi ostatními typy účastníků společného prostoru, lépe chápe sociální strukturu i organizaci daného prostoru, což vše dohromady redukuje počáteční nejistotu. Dotyčný poté vidí tento svět jako méně násilný a do jisté míry předvídatelný, čímž se snižuje i nejistota, se kterou do tohoto

světa vstupoval. S postupujícím získáváním nových znalostí o vězeňském světě se začíná utvářet nová strategie, jak se v daném prostředí chovat a pohybovat. Ta stojí zejména na schopnostech impression managementu, kdy si dotyčný uvědomí, že si musí vytvořit určitou image, prostřednictvím které se bude ve věznici prezentovat. Z této své nové image již jedinec nemůže vystoupit, protože by byl viděn jako slabý, ústupný a snadno by se mohl stát terčem pro ostatní. Účastníci vězeňského světa si brzy uvědomí, že zde nemohou být sami sebou, tedy tací, jací byli ve venkovním světě mimo zdi nápravného zařízení. Je pro to tedy nezbytné, aby si vytvořili určitou druhou identitu, která se bude lišit od té, kterou mají v civilním životě. Většina aktérů věří v to, že dokáží tu svou civilní identitu zachovat nedotčenou a po opuštění totální instituce se k ní bez problémů navrátit. V době, kdy jsou ve vězeňském prostředí, tedy suspendují tu svou pravou identitu a místo ní začnou používat identitu vytvořenou speciálně pro interakci v prostředí věznice. Dochází k vytvoření dualistické identity, jakéhosi dvojího já – vězeňského a civilního [Schmid, Jones 1991: 149].

Lze však tyto dvě identity udržet naprosto separované, aniž by jedna ovlivnila tu druhou? Ve všech fázích pobytu ve věznici i při vytváření strategií, jak se zde chovat, musí jedinci řešit otázku toho, kdo jsou. Jedná se o vlastní sebereflexi ve vztahu k vězeňskému a mimo-vězeňskému světu. Vězeňská ani civilní identita však nikdy nejsou absolutně separované. Identita určená pro jednání v rámci totální instituce vězení je ovlivněna identitou civilní, protože se jedinec nedokáže absolutně odpoutat od vlastního já a stát se jiným člověkem, takže i tato nová identita je do jisté míry ovlivněna identitou, se kterou se daný jedinec identifikuje mimo vězeňské prostředí. A naopak po opuštění věznice je velmi častým jevem, že civilní identita je ovlivněna tou, která je určena pro specifický vězeňský svět. Ač se o to často dotyční snaží, tak je velmi obtížné udržet si suspendovanou identitu naprosto nedotčenou. V obou případech se tedy jedná o syntézu civilní i vězeňské identity [Jones, Schmid 2000: 151-155].

6. Metodologie

Data prezentovaná v tomto textu vycházejí z etnografické studie populace vězeňských dozorců pracujících v rámci vězeňského systému České republiky. Právě etnografie je hojně užívanou metodou pro výzkum vězeňského prostředí již od klasických studií Sykese [1966] a Clemmera [1958]. Etnografický výzkum nabízí kvalitativní přístup k nahlížení na totální instituci vězeňství, její fungování a dopad prostředí na jeho účastníky.

Metodou sběru dat jsou nestrukturované rozhovory využívající techniky chápacího rozhovoru [Kaufmann 2010]. Provedeno bylo 17 rozhovorů s vězeňskými dozorci působícími ve věznicích typu C vězeňského systému České republiky (participanti výzkumu pracovali ve čtyřech různých věznicích typu C v České republice). Účastníci výzkumu byli vybráni tak, aby splňovali několik kritérií. Do výzkumu byli zařazeni pouze muži pracující ve věznici typu C v systému věznic České republiky, kteří v rámci svého zaměstnání přichází do každodenního kontaktu s odsouzenými a zakouší tak podmínky vězeňského prostředí na vlastní kůži. Věková struktura participantů se pohybovala od 22 do 49 let s tím, že i doba strávená v zaměstnání se výrazně lišila od participanta s nejkratší dobou ve výkonu zaměstnání vězeňského dozorce v podobě tří let až k participantovi s odslouženými šestnácti lety výkonu služby¹³. Vězeňské zařízení typu C bylo zvoleno záměrně z důvodu snahy o získání pohledu dozorců, kteří pracují ve věznici, kde přichází do kontaktu s odsouzenými, kteří spáchali závažný trestný čin a jsou tedy považováni za velmi nebezpečné společnosti. Dále je tento typ vězení pokládán za druhý nejpřísnější, kde jsou podmínky velice úzce vymezeny a velmi se tak toto zařízení blíží k ideálu totální instituce¹⁴.

Výzkum v prostředí totální instituce věznice má své metodologické obtíže, které jsem musel při své práci řešit. Největším problémem, na který může výzkumník při takovémto typu bádání narazit je velice obtížné získávání

¹³ Tato variabilita v datech mi umožnila získat pohled jak mladší generace vězeňských dozorců, tak i generace starší, která již slouží ve věznicích několik let.

¹⁴ Bližší popis vězeňského systému České republiky naleznete v příloze 1.

participantů výzkumu. Se zaměstnáním vězeňského dozorce se pojí zákaz sdělování informací týkajících se chodu věznice, či jiné zveřejňování údajů, které by mohly ohrozit vnitřní, či vnější bezpečnost vězeňského zařízení. Z tohoto důvodu byl hlavním problémem, který jsem musel řešit při kontaktování účastníků výzkumu jejich strach z toho, abych po nich nechtěl informace, které mi nemohou říct, či to, zda nejsem „agent“ snažící se je nachytat při vyzrazování důvěrných údajů. Jak však překonat tento prvotní strach a nedůvěru? Snažit se kontaktovat participandy bez předchozího „připravení si“ pozice by bylo velice problematické. Z důvodu nesnadného kontaktování participantů byla využita metoda sněhové koule [Hendl 2005: 152], která umožňuje získávat přístup k dalším vhodným respondentům za pomoci již nakontaktovaných účastníků výzkumu. Získávat kontakty na dozorce jsem se vždy snažil za pomoci informátorů (to byli moji známí, kteří buď jako dozorcí pracují a poskytl mi tak kontakty na jejich kolegy, či jiní známí, kteří mají na dozorce kontakt), na které jsem se při prvním kontaktu odvolával. Také jsem požádal tyto informátory, aby přednostně sami kontaktovali vybrané dozorce s tím, že je informují o tom, že je budu kontaktovat, čímž jsem se snažil získat jejich prvotní důvěru k tomu, aby vůbec na první schůzku přišli.

Na první schůzce s potencionálním participantem bylo velmi důležité zmínit, že se můj výzkum nezaměřuje na interní informace, které by mi nemohli sdělit, či by mohli ohrozit je samotné. Podrobně jsem vysvětlil účel méj studie, zaručil jsem se za naprostou anonymitu a nabídl jim, aby do příštího dne zvážili, zda se chtějí mého výzkumu zúčastnit. Odvolával jsem se také na informovaný souhlas, kdy jsem vysvětlil participantům význam tohoto dokumentu, který slouží zejména k jejich vlastní ochraně před zneužitím dat. Tato metoda kontaktování participantů se mi jeví jako velmi efektivní při snaze získat účastníky výzkumu, kteří mají zprvu velkou obavu a nechť se výzkumu účastní. Pokud již pak respondent s účastí na rozhovoru souhlasil, probíhalo vše v přátelském duchu a bez větších zábran. Témata rozhovorů vyplývala z předem stanovených subtémat na základě teoretického ukotvení výzkumu.

K analýze dat jsem následně využil software na zpracování kvalitativních dat ATLAS.ti. Druhou metodou použitou v předkládané práci je obsahová analýza relevantních textů vztahujících se k problematice vězeňství, které tvoří teoretické ukotvení celého výzkumu.

Nedílnou součástí kvalitativního výzkumu je etika, která je, zejména v podmínkách totální instituce, velice důležitá pro zajištění bezpečí respondentů, kteří jsou v pozici, kdy by mohly jejich výpovědi vést k potencionálním problémům v zaměstnání. Předkládaná diplomová práce proto vychází z kontextuálního přístupu k etice [Guillemin, Gillam 2004: 13-18], kdy byly po celou dobu trvání výzkumu neustále reflexivně hodnoceny jednotlivé kroky z perspektivy etiky. Na základě daného kontextu bylo vždy zvažováno, zda daná data do výzkumu z etického hlediska zařadit, či je raději v zájmu nepoškození participantů vynechat. Po celou dobu výzkumu byly také brány v potaz závazky ke zkoumaným, k disciplíně (vycházet z platných pravidel sociologického výzkumu a řídit se jeho metodikou) a závazky vůči zadavateli (pracovat samostatně a podle etického kodexu ZČU). Od každého participanta byl získán podepsaný informovaný souhlas, kde mu bylo poděkováno za účast ve výzkumu, v krátkosti vysvětlen účel a cíl výzkumu s tím, že participant byl informován o nutnosti nahrávat rozhovor na záznamové zařízení a bylo mu vysvětleno, jak bude s daty zacházeno a zaručena anonymita¹⁵. Dále byla výsledná práce poskytnuta participantům výzkumu k nahlédnutí v případě jejich zájmu. Z perspektivy možné újmy, či vykořisťování participantů pokládám tento výzkum za bezproblémový. Výzkum byl prováděn s cílem přispět ke zlepšení situace vězeňských dozorců tím, že budou nastíněna možná negativa, která se pojí s výkonem jejich zaměstnání uvnitř prostředí totální instituce, jakou věznice je. Předpokládám, že výzkum přinese participantům spíše pozitiva, než nějaká výrazná negativa. Protiváhou za poskytnutá data bude tedy obrácení pozornosti na problematiku, která

¹⁵ Z důvodu zachování anonymity účastníků výzkumu používám v této práci pouze pseudonymy respondentů, které jsem speciálně pro tento účel vytvořil.

přímo ovlivňuje jejich zaměstnání, potažmo jejich sociální realitu skrze vliv prostředí, ve kterém se v zaměstnání pohybují, na jejich identitu.

Následující část textu vychází z dat získaných při rozhovorech se zmíněnými vězeňskými dozorci. Prostřednictvím výpovědí jednotlivých respondentů, kteří se mého výzkumu účastnili, se zaměřuji nejprve na roli a postavení dozorců ve vězeňském systému obecně a uvnitř sociálního světa daných věznic konkrétně. Druhá část poté popisuje vliv prostředí totální instituce na identitu jeho aktérů a způsoby, kterými se mu snaží čelit.

7. Vězeňský systém optikou dozorců

Vězeňští dozorcí, kteří se účastnili mého výzkumu, vypovídají o fungování vězeňského systému s velkými pochybnostmi. Ideálem nápravného zařízení je snaha o napravení delikventa, kterému byl vyměřen trest za jeho počínání ve společnosti. Realita v českých věznicích je však z pohledu dozorců naprosto odlišná. Ve všech výpovědích se vyskytuje tendence hodnotit vězeňský systém České republiky jako nefunkční. Existují výjimky, kdy by mohl účinek trestu mít nápravný efekt, ale to se týká pouze případů prvotrestaných jedinců, kteří jsou odsouzeni za nedbalostní činy. Toto jsou ovšem mimořádné případy. Dle respondentů se z 90% efekt rehabilitace vytrácí. Tento fakt dokládá výpověď pana Miloše, který odpovídal na otázku po možné nápravě vězňů následujícím způsobem:

No asi takhle, záleží, při jakém skutku se to stalo. Co ti vězni vlastně udělali. Myslím si, že pro někoho, kdo je prvotrestaný, tak to má určitě nějaký jakoby odstrašující efekt, ale někdo, kdo už je recidivista, vícekrát trestaný, tak pro něj to je jako, když jde na 3 měsíce, nebo na půl roku na dovolenou. Myslím si, že vězeňská náprava u těchto recidivistů, kteří jsou vícekrát trestaní, prostě neexistuje. To prostě si myslím, že tím, že dostane další trest navíc, on se nepoučí. To je prostě mentalita těch lidí, kteří jsou zavření vevnitř už. Možná u těch prvotrestaných, kteří to nemají tak nějak v povaze jo a udělali třeba nedbalostní čin, nebo tak, tak u nich to má určitý smysl ta náprava, ale jinak u těch recidivistů si myslím, že ta věznice je jen přechodná část jejich života. Takže jde o to je někam uklidit a mít od nich rok dva klid a pak je stát stejně pustí ven a oni to budou dělat zase. 90% se jich vrátí zpátky.

Z odpovědi pana Miloše je patrné, že z perspektivy vězeňských dozorců neslouží věznice v České republice k nápravě odsouzených, ale ve velké míře spíše k odstranění, exkludování „nevhodných“ jedinců pryč ze společnosti. To

odpovídá Alfordovu pohledu na vězeňský systém [Alford 2000], který slouží k uzamčení určité skupiny jedinců, kteří byli společností označeni za nebezpečné, na ohraničeném území a ke střežení východu tak, aby nikdo nemohl uniknout na svobodu. V dnešních věznicích České republiky není již tak patrné působení ze strany vězeňského personálu a vězni v podstatě tráví čas na vymezeném území dle svého. Jediným závažným omezením, které odsouzení, dle dozorců, mají je to, že nemohou svévolně prostory věznice opustit, jinak se to od života „venku“ příliš neliší. Na základě výpovědí vězeňských dozorců se většina z nich kloní k Alfordovu popisu vězeňského světa pomocí koncepce Non-optikonu.

Situace však není jen taková, že by vězení selhávalo v rehabilitaci vězňů. Ve znepokojující míře se obrací ideál nápravy ve svůj pravý opak. Většina odsouzených, kteří do vězení přichází, se zde nenapraví, ale spíše se přiučí novým kriminálním dovednostem. V některých případech se dokonce odsouzení do věznic za tímto účelem dostávají. To odpovídá Garlandovu [Garland 2001] popisu vývoje situace v trestní politice od 70. let spojené se silící kritikou penal welfarism. Teze o úpadku ideálu nápravy spolu s negativním působením prostředí na odsouzené jsou patrné i v českém kontextu. Věznice tedy již neplní úlohu nápravného zařízení, které by zamezovalo šíření kriminálního jednání tím, že odsouzené odnaučuje se chovat v rozporu se zákony, ale spíše se stává určitou „vysokou školou“ zločinu. K této situaci přispívá také fakt, že v českých věznicích nejsou vězni nijak moc separováni jeden od druhého a přichází tak do styku různé skupiny vězňů, mezi kterými dochází ke vzájemnému působení a předávání kriminálních zkušeností. Otázku segregace vězňů a negativního působení odsouzených vzájemně popisují dozorcí Hynek a Zbyněk:

Pan Hynek: Oni se tam dostanou do takového prostředí, ti mladí třeba kolem dvaceti let mezi ty starší co už sedí, já nevím, po páté po šesté, tak oni se akorát naučí další lumpárny. Ti mladí to jsou prostě frajírci a ti se tam akorát naučí nové věci.

Pan. Zbyněk: ... *tam je nejhorší ta věc, že se tam setkávají opravdu ještě s dalšími, kteří vlastně jim rozšiřují zase obzory v trestné činnosti. Opravdu oni tam mají čas na to přemýšlet úplně o jiných věcech a ještě o těch věcech, které třeba vůbec neznali, že jo. Myslím si, že by ti odsouzení měli být nějak třeba i srotováni vlastně do nějakého svého, ehm, co kdo udělal, ehm. Tam je mix.*

Dozorci v současné době nahlížejí na instituci vězeňství jako na záchrannou brzdu, která chrání společnost. Chrání ji však ve smyslu toho, že na určitý čas izoluje odsouzené jedince na území věznice a tam střeží, aby neohrožovali tyto jedinci bezpečnost společnosti. Z pohledu ochrany společnosti ve smyslu nápravy odsouzených a určité prevence kriminálního jednání však velmi silně pochybují o možném pozitivním působení věznic. Z jejich zkušeností vyplývá, že se většina vězňů vrací zpět, což je jen utvrzuje v tom, že ideál rehabilitace nefunguje. Navíc se často setkávají s případy, kdy se uvnitř věznice mladí delikventi zdokonalují ve své zločinecké činnosti a jsou následně ještě více nebezpeční společnosti poté, co jsou propuštěni na svobodu. Tato negativní perspektiva, kterou popisují a nahlíží vězeňský systém, ovlivňuje i konceptualizaci role dozorců v této, pro ně nefunkční, instituci z jejich vlastní perspektivy.

7.1. Vězeňští dozorcí jako novodobé služebnictvo

Jedním z důsledků, který vyplývá z uvedené perspektivy dozorců na vězeňský systém, je fakt, že oni sami cítí nemožnost přispět nějakým způsobem k nápravě vězňů a změně celé této situace. Z toho důvodu ani necítí osobní zodpovědnost za rehabilitaci vězňů a v podstatě se smiřují s rolí „vrátných“, kteří stojí u východu a kontrolují příchozí a odchozí. Vnímají celou situaci tak, že na chodu instituce stejně nic změnit nemohou a pouze plní své povinnosti a organizační cíle. Svou roli v tomto světě nahlíží spíše negativně, protože

nemají moc možnosti, jak toto dění ovlivnit, jak působit na samotné vězně a postavení dozorců ve vězeňské struktuře se v důsledku změn ve vězeňství (zejména nepředpokládané důsledky humanizace) stává velmi problematickým. Postavení dozorců vůči ostatním účastníkům sociálního světa za mřížemi je v současné době velmi nevýhodné. Sami dozorcí o této situaci hovoří jako o službě odsouzeným a o zneužívání systému ze strany vězňů vůči dozorcům. O nelichotivém postavení dozorců vůči odsouzeným vypovídá i pan Radek:

Já bych řekl, že v dnešní době slouží (ti dozorcí) těm odsouzeným jo, že tam je, když to řeknu hodně česky za blbečka, protože za jedno jich je tam málo a za druhé oni někteří si z policajta (výraz pro dozorce) nic nedělají, ti ho berou prostě jenom, že tam je a zneužívají ho v mých očích ve smyslu tak, jako že oni ví, že jsou nějaké mantinely a je to o tom, že on ví, že když ten mantinel překročí tak nějak jo, nebo někdo na té chodbě a on to má na starost, tak nebude mít televizi třeba a tak dále, takže oni ho berou tak jakože je tam prostě no. Nemají z něj respekt. Ta doba už je dávno pryč.

Situace v dnešní době je z pohledu dozorců taková, že odsouzení znají dobře systém a pravidla věznice, která jsou k nim více než benevolentní a dokáží v nich nalézt skulinky jak systém využít ve svůj prospěch. Možnost potrestat vězně za nevhodné chování je ze strany dozorců v podstatě jediná a to vypsání formuláře o kázeňském přestupku. Jak však uvádí respondenti, tak si z toho odsouzení moc nedělají a tento způsob trestání je naprosto neefektivní. Omezená možnost působit na vězně, nevýhodné postavení ve vztahu k odsouzeným a samotná konceptualizace role dozorce jako sluhy odsouzených ovlivňuje také vztah dozorců k jejich práci.

Ve vztahu dozorců ke své práci se jasně projevuje velmi nízká identifikace se zaměstnáním. Pramení to z nefunkčnosti dané instituce, omezené moci působit na odsouzené, z náročnosti práce (zejména fyzické) a

také z určité stigmatizace tohoto zaměstnání v očích široké veřejnosti. Pokud nemusí, tak dozorcí o svém zaměstnání nemluví a spíše tají, že pracují jako vězeňští dozorcí. Někteří z nich se za svou práci téměř stydí.

Jedním z uvedených faktorů, které přispívají k nízké identifikaci se zaměstnáním ve vězeňské službě, je náročnost a charakteristika práce dozorce. Práce vězeňského dozorce je náročná zejména psychicky. Fyzická náročnost je v této práci také, ale je upozadněna zátěží psychické. Nejvíce náročné je pracovat v prostředí, kde je neustále přítomné nebezpečí ze strany odsouzených. Ti často hrají různé hry tak, aby si získali dozorce na svou stranu a mohli jej následně využít. S tímto tlakem se musí umět dozorce vypořádat. Musí dokázat čelit různým urážkám, provokacím a snahám odsouzených o to dokázat vyvést daného jedince z míry. Za každé situace je povinen se chovat dle předepsaných pravidel, ale i pokud se dle nich řídí, tak je neustále vystaven nebezpečí, že bude obviněn ze zneužití pravomoci. Neustálá možnost, že se pravidla otočí proti samotnému strážci těchto pravidel, vede k častému „nošení si práce“ domů a psychickému vypětí ve smyslu nepřetržitého přemýšlení nad tím, zda na něco dotyčný nezapomněl, či zda jej někdo z ničeho neobviní. Charakteristiky práce, kde člověk přijde do styku se skupinou odsouzených, popisuje pan Josef:

... z pohledu laika, který tam nedělá, je to jednoduchá práce, kdy člověk přijde do práce, vezme si bouchačku a stoupne si někam, odstojí si tam svých osm hodin, občas na někoho zařeve a jde zase domů. Není utahaný, je v pohodě, ale ono to tak není, ono to je všechno úplně jinak. Postupem času ti lidi, ehmm, třeba spousta lidí nadává na rentu, já svým způsobem to taky jako neberu, že by to tak mělo být, protože je spousta zaměstnání, která jsou i těžší psychicky a ti lidé to nemají tu rentu, ale na druhou stranu oproti tomu, ehmm, proti člověku, který dělá ve firmě, jezdí autem, tak ten člověk, který dělá s těmi lidmi, co tam jsou zavření, kteří jsou s IQ úplně někde jinde, tak aniž by jsi chtěl, tak tě ovlivňují. ...ty jako přijdeš do styku třeba s 300 lidmi na hraně společnosti, kteří

celé dny nedělají nic jiného, než že vymýšlejí nějaké věci, jak obejít to, co po nich chce tento stát, nebo tento systém. Jak nad tím nějak vyžrát. No a současně taky bojuješ s tím, že tě každou chvíli může někdo obvinít z toho, že jsi zneužil pravomoc, že jsi udělal něco špatně, vedoucí na tebe tlačí, abys znal všechny předpisy, všechny zákony, všechny svoje nadřízené.

Dalším typickým znakem práce v prostředí věznice je vedle těchto rizik také rutina a monotónnost. Dle výpovědí účastníků výzkumu je prostředí věznice z pohledu dozorce charakteristické rutinním opakováním jednotlivých kroků, které se opakují v podstatě každý den. Samozřejmě jsou zde i občasné extrémní změny situace, které nelze plně předpovídat, ale ve velké míře je to monotónní práce. Dozorci mají určený časový rozvrh dne, podle kterého se každý den řídí, kde jsou sepsány úkony nutné vykonat. Sami sebe často popisují jako stroje, které si navyknou na určitý styl práce a poté mechanicky opakují jednotlivé kroky. Charakteristiku prostředí věznice z pohledu dozorce popisují respondenti Josef a Pavel:

Pan Josef: Částečně monotónnost, protože dokola se dělají stejné věci a přitom všem, ale musíš počítat s tím, že každou chvíli se to může změnit. Jsou tam extrémy, kdy prostě probíhá něco, řeknu 200 hodin v roce a je to pořád stejné, ale pak jedna hodina se změní a může to být osudové, takže jedeš monotónní práci, ale musíš být pořád ve střehu.

Pan Pavel: To je rutina. Pořád dokola. Občas je tam nějaké vzrušení, nějaký extrém, nějaký blb, nebo něco, poperou se, ale jinak je to denně stejné.

Před dozorci tedy vyvstává další psychicky náročný úkol, kterým je nutnost udržet si ostražitost i v prostředí, které je pro ně rutinní a monotónní. Opakující se sled událostí v podstatě identicky každý den jistě snižuje bdělost

a dokázat si ji pak udržet v potřebné míře je náročné. Spolu s psychickým vyčerpáním dopadá na dozorce také stigmatizace prostředí věznice, která se přenáší i na ně samotné.

Většina dozorců si je plně vědoma, že společnost pohlíží na celý svět za zdmi obehnanými ostnatým drátem skrz prsty. Negativní náhled, stigma a nedocenenost tohoto zaměstnání silnou měrou přispívají k distanci dozorců od svého zaměstnání. Otázkou však zůstává, co za tímto negativním náhledem společnosti na tuto práci stojí? Pro většinu mých respondentů to byla na prvním místě neinformovanost a zkreslená představa vytvářená médii. Většina lidí, kteří se do prostředí věznice nedostanou, neví, jak to uvnitř vypadá. Celou instituci vězeňství halí plášť tajemna, což přispívá k možnosti vytváření mýtů a pověr o tom, co se za zdmi věznice děje. Lidé tedy nemají moc možností, jak se to dozvědět. Právě na tomto místě nastupují různé filmy mapující prostředí věznice, které se však realitě ani zdaleka neblíží. To však lidé neví a tak přejímají tuto představu vytvářenou prostřednictvím filmů, novinových článků, či vyprávění známých. Z pohledu dozorců je toto způsob, jak se vytváří ta negativní představa o věznicích, která následně přenáší stigma i na ně samotné. O tom, jak dozorci vnímají pohled společnosti na jejich práci, vyprávějí pan Miloš a pan Hynek:

Pan Miloš: Já si myslím, že ta naše práce není moc vážená, a že když někdo řekne, že dělá dozorce, tak většina lidí si myslí, že to jsou jenom namachrovaní frajírci, kteří prostě tam ty vězně bijí. Lidé si nedokáží představit, co ta práce vlastně obnáší, takže já si myslím, že ti lidé za to ani nemohou, to je prostě ta jejich neinformovanost.

Pan Hynek: Není to ceněné. Je na to určitě nahlíženo negativně. Společnost si myslí, že to jsou tupí lidé no.

Na otázku, po možných příčinách, proč společnost zastává takto negativní nahlížení na práci vězeňských dozorců, odpovídá pan Čeněk následujícím způsobem:

Neznalost a filmy, když kouknete třeba na film Kajinek, který je úplně smyšlený, chování, kde vylítne Kajinek proti té advokátce a oni za ním zavřou katr a jdou volat teprve pomoc místo, aby nějak ho uklidnili, nebo to flusání do jídla, to je nepředstavitelné. My se k jejich jídlu nedostaneme, to spíše oni mohou nám, protože oni se k našemu jídlu dostanou. Všechno je to takové zkreslené a ti lidé si myslí, ehm, zrovna říkám ten Kajinek byl případ, kdy já jsem byl v kině a pak jsem šel na záchod a slyším tam „bachaři blbý“ a takhle.

Po výčtu negativ spojených s prací vězeňského dozorce vyvstává otázka, proč tito lidé do takového zaměstnání nastupují, či proč jej nezmění? Co je tedy protiváhou těm negativům? Je to nějaké sebe-naplnění pramenící z tohoto zaměstnání, nebo jsou to více pragmatické důvody? Prakticky jediným důvodem, či motivací, která přivádí jedince k zaměstnání vězeňského dozorce, je materiální zajištění. Poměrně slušný výdělek (alespoň v rámci možností), jistota práce ve státním sektoru, pomoc při zajištění bydlení a možnost získání výsluhové renty po odpracování určité doby jsou hlavní výhody zaměstnání vězeňského dozorce.

O nějakém sebe-naplnění plynoucím z výkonu služby nemůže být, dle respondentů, ani řeč. Všichni se shodovali na tom, že si toto zaměstnání zvolili kvůli materiálnímu zajištění a jedním dechem dodávají, že ani nikoho, kdo by to dělal kvůli sebe-naplnění, neznají. Tento postoj dozorců k jejich práci je jen logickým vyústěním slabé identifikace se zaměstnáním. Pokud jedinec pracuje v instituci, kterou považuje za nefunkční, má v ní velmi problematické postavení, kdy sám sebe pojímá jako „sluhu“, tak ani nelze očekávat, že mu práce v takovém prostředí bude přinášet vnitřní sebe-uspokojení a naplnění.

Dokládá to také výpověď pana Šimona, který svůj vztah k zaměstnání dozorce popisuje následujícím způsobem:

Je to práce jako každá jiná. O nějakém sebenaplnění nemůže být ani řeč. Kdyby bylo jiné zaměstnání, kde mi dají rozumný příjem a nebudu muset kvůli tomu dojíždět někam tři hodiny, tak půjdu někam jinam. Jakože bych v tom viděl svůj životní cíl, tak to určitě nevidím.

Motivace, výhody a důvody, které k tomuto zaměstnání jedince přivádí, naopak shrnuje pan Miloš:

Hlavní důvod bylo to, že věznice nabízela byty, takže jsme potřebovali někde bydlet. Tak to byl hlavní důvod, abych měl kde s rodinou bydlet. V dnešní době už to ani tak o financích není, protože když se koukneš, co ta vláda dělá, ale pořád je to jistá práce, kdy dostaneš peníze každého třináctého.

Z pohledu dozorců je tedy jasné, že je věznice prostředí, které nedokáže v současném stavu naplnit svůj hlavní cíl, kterým je převýchova a následná rehabilitace vězňů. Dále se pohybují v prostředí, kde cítí malou moc a naopak velkou nevýhodu vůči ostatním účastníkům daného sociálního světa. Co je tedy ve vězeňském systému špatně? Co dozorcům vadí a ztěžuje jim jejich zaměstnání? Všichni respondenti se při rozhovorech shodovali na tom, že za špatnou situací ve věznicích, která vede zejména k jejich nerovnému postavení vůči odsouzeným, může humanizace a přílišný důraz kladený na lidská práva.

7.2 Nezamýšlený důsledek humanizace vězeňského prostředí

Nová politika řízení systému věznic v České republice, která je v současné době vedena silným důrazem na lidská práva a humanizaci tohoto prostředí, se otáčí ve svůj opak. Současný rámec je veden ve jménu lidských práv a humanizace, což je z pohledu dozorců neefektivní a nepomáhá to k nápravě vězňů, ale spíše k ulehčení jejich trestu. Snaha o rehabilitaci odsouzených skrze humanizaci se obrací ve svém účinku. Spíše to vězňům ulehčí pobyt, dozorcům ztíží práci a odsouzení tak mají větší prostor učit se dalším a dalším kriminálním praktikám. Dle dozorců je společnost tak moc zahleděna do humanizace a lidských práv, že už nevidí to, co by vězení mělo naplňovat. Tedy to, že tam odsouzení nejsou za odměnu, ale za trest. Tento postoj dozorců vůči humanizaci lze shrnout tak, že zaslepenost lidskými právy zničila ideál vězeňství. V tomto smyslu také hovoří pan Šimon:

Demokracie se otáčí špatným směrem. Chráníme lidi, které chránit nemáme. Nebo demokracie chrání lidi, co nemusí chránit. Nechrání prostý lid, ale lidi co něco dělají.

Velmi kritizována jsou v tomto směru přílišná práva pro odsouzené. Dozorci to popisují tak, že vězni mohou vše, ale dozorce nesmí v podstatě nic. Vězni tedy znají dobře svá práva, ale již neznají žádné povinnosti. S tím, jak se chrání práva odsouzených, tak si vězeň může dovolit prakticky cokoliv, může si na cokoliv stěžovat, ví dobře, že dozorce se bojí o své místo a to vytváří velmi nevýhodné postavení dozorců, kterého odsouzení využívají. Za tímto postavením odsouzených ve věznicích mohou zejména příliš benevolentní podmínky, které jsou v těchto prostředích nastaveny. Při popisu podmínek (pro odsouzené), které ve věznicích panují, používají respondenti označení jako dětský tábor, školka apod. Právě tím, jak jsou ta pravidla benevolentní vůči odsouzeným, tak se smysl vězeňství otáčí ve svůj opak a

nenapravuje. V tomto smyslu je ilustrativní výpověď pana Libora, který popisuje životní podmínky odsouzeného z jeho pohledu:

Já ti to řeknu takhle, dřív to byl nápravný ústav, protože ti lidé se napravovali, ale dnes je to vězeňská služba, protože my jim sloužíme. Je to tak, že když by byl někdy den otevřených dveří v kriminále, tak tam hned každý bude chtít. Tak vezmi si, kdyby ti nabídl někdo, že celý den nemusíš nic dělat, když nebudeš chtít, můžeš ležet v posteli, koukat na televizi, poslouchat rádio, protože to je tam dnes povolené na celách, můžeš tam mít rychlovarnou konvici, druhou rychlovarnou konvici si tam berou místo fritáku, budeš mít třikrát denně teplou stravu, dají ti jídlo, dají ti pití, dají ti všechno tuhleto, chlast si tam udělají občas, i když my jim to bereme, ale jako udělají si ho, když se budeš chovat dobře dostaneš se na nějakou komunitu, tam máš volný pohyb po chodbách, tam je u nás třeba 15 cel, kde jsou po dvou, po třech, jsou tam i samostatné, kde máš 24 hodin denně otevřenou koupelnu, máš tam kuchyňku svou, máš tam stolní fotbálek, máš tam ping pong jo a máš tam volně přístupnou televizi plus jí můžeš mít na cele, když si zaplatíš nějaké poplatky. Co to je za život? Ty se takhle nemáš. Jako oni se mají, tak se normální člověk nemá. Jako na pionýrském táboře to bylo daleko horší.

Svůj postoj k humanizaci vyjadřuje také pan Miloš v odpovědi na otázku po způsobu, jak změnit špatnou situaci ve vězeňství:

Já osobně bych ho změnil a to tím stylem, že věznice by měla být věznice a ne tábor. Prostě oni mají, ehm, s lidskými právy přišla nějaká práva pro ty vězně, že prostě něco je dobré pro ně, ale většina věcí je vyloženě, že jim to jen ulehčuje ten výkon trestu. To je vyloženě tábor.

K této situaci také přispívá nedostatek personálu a přeplněnost věznic. V současné době je akutní stav přeplněnosti věznic, což spolu s nízkým počtem personálu vytváří, dle dozorců, potenciální ohrožení vnitřní i vnější bezpečnosti věznic v České republice. To je ovšem otázka finančních možností státu, které jsou také omezené a peníze na řešení situace vězeňského systému jednoduše nejsou. Z tohoto úhlu pohledu je změna v nedohlednu. Co by však změnit šlo?

Z perspektivy vězeňských dozorců je to zejména zpřísnění podmínek pro odsouzené a vytváření motivačních faktorů proto, aby se do vězení lidé nevraceli. Motivační faktory mohou být jednak pozitivní, ale také negativní. Těmi pozitivními se myslí odměna za dodržování nastavených pravidel a získání nadstandardních výhod. Negativním motivačním faktorem je naopak trest za nedodržení předepsaných pravidel a odepření možných výhod. U odsouzených je potřeba vytvořit takové návyky (pracovní, ale i lidské), aby se již do věznice nechtěli vracet.

Obecně je velkým problémem v očích dozorců nezaměstnanost odsouzených během výkonu trestu. To, že nemusí pracovat, je jednoznačně nejvíce kritizovaným jevem českého vězeňství. Problémem však zůstává, zda je možnost odsouzeným práci zajistit. Na jedné straně je většina vězňů, která pracovat nechce, ale na druhé straně je také fakt, že často práci vězňům zajistit ani nelze, protože prostě není. Kdyby odsouzení chodili do zaměstnání, tak by se naučili určitému pracovnímu řádu, který by si poté mohli přenést do života mimo zdi věznice. Chybí řád a motivační stimuly proto, aby se odsouzení ve věznicích napravili. O těchto aspektech hovoří pan Bohumil a pan Šimon následujícím způsobem:

Pan Bohumil: Dřív oni přišli z práce a ještě měli nějaké povinnosti, já nevím uklízet, bylo to o tom, že prostě ta mentalita byla o tom, že ono to bylo tak jako vojensky řízené, by se nechalo říct dřív, protože oni chodili pochodovat ještě, měli pořadové přípravy a tuhleto, měli zakázané televize, měli zakázané karty a takové věci.

Pan Šimon: *Oni potřebují nějaký motivační stimul, potřebují něco, proč by to dělali, jestliže by byl rozdíl v tom, že ten co nedělá, by měl chleba a vodu a ten co dělá dostane normální jídlo plus 500 korun na to, aby si koupil kouření, tak to je motivační činitel, že jo, protože to bude dělat pro něco, když to takhle jako 500 korun, když to rozpočítáš na celý měsíc, tak máš 20 dní, tak vlastně on si vydělá 25 korun denně za to, že je 8 hodin pryč. Jedna věc je, jak se vymáhají ty jejich pohledávky, jakým způsobem, aby je k tomu dostali, aby oni si chtěli vydělat ty peníze, aby jim nenarůstal dluh. Jemu vznikne dluh, tak půjde ven, tam něco ukradne, aby zase zamáznul nějaký dluh a zase je zpátky, nebo to vůbec neřeší a narůstá mu dluh.*

Mimo tyto motivační stimuly např. ve formě výhod plynoucích ze zaměstnání, je potřeba změnit také přístup odsouzených k dozorcům. Nezbytnou nutností je vytvořit si takový represivní aparát, který by dokázal potrestat ty, kteří nebudou dodržovat nastavená pravidla. Pokud jedinec pravidla nedodrží, tak musí logicky následovat trest. Tyto negativní stimulační faktory ovšem z pohledu dozorců ve věznicích chybí. Dozorci nemají možnost, jak odsouzené reálně potrestat. Prakticky jedinou možností je vypsát záznam o kázeňském přestupku, který následně řeší zaměstnanec s kázeňskou pravomocí. K tomuto způsobu trestání jsou však dozorcí velmi skeptičtí a považují jej za naprosto neefektivní v současných podmínkách. O postoji dozorců k možnostem potrestání nevhodně se chovajících odsouzených vypovídá pan Libor následujícím způsobem:

Jediné, co jsou naše páky na ně je, že jim tam můžeš dát kázeňský trest nějaký, nebo napsat kázeňské vyjádření k tomu, aby ten vězeň byl nějak kázeňsky řešen. Dnes, aby měli nadřízení klid, tak se všechno řeší zase, aby na to nesáhl ombudsman, tak se to řeší domluvou, ale když oni ti něco řeknou a ty jim na to napíšeš ten kázeňák (kázeňské

vyjádření), tak on ti řekne, tak si ho tam napiš, já už jich mám 5. Není to pro ně trest. Tam prostě oni tě pošlou do prdele a je to prostě o ničem, tam nemáš páky na to, abys je potrestal. Dřív se něčeho báli, třeba to nebylo tak humánní, ale zase ti lidé tam nejsou za odměnu, jsou tam za trest. Dnes, když tě vězeň napadne a ty vlastně se budeš bránit jenom čistě, tak vlastně ty napíšeš 20 papírů jenom proto, aby sis nějak obhájil to, že to bylo v pořádku, ale jemu se nic nestane, protože on je deprimovaný tím prostředím. Je to tak, že co se vyloženě stalo, tak, ehm, což je úplně hraniční a je to dnes o té společnosti tam obrázek, tak vězeň kolegovi mému řekl „běž do prdele ty čuráku“, budu přímo citovat a kolega říká, takhle mi ty říkat nebudeš. Stěžoval si vězeň, na to kolega psal potvrzení. Vězňovi se nic nestalo, protože je deprimovaný, psychicky týraný jo a kolega dostal 25% z platu dolu na 2 měsíce, protože mu nemá tykat v rámci kodexu. Oni mohou k nám vše a my k nim nic. Myslím si, že to jako není správné jo. Tady pro ně tresty nejsou. To, že navrhneš nějakou kázeňskou důtku a oni mu řeknou ty ty ty to už neříkej, tak jako, co to je za trest? On to příště udělá zase a má jich 5, zase se sejdou a zase je to to samé.

Jak je z výše uvedených úryvků patrné, tak v současné vězeňské praxi nefungují ani pozitivní stimulační faktory, ale ani ty negativní. Přitom však vytvoření řádu a zajištění jeho dodržování, s následným trestem v případě nedodržení pravidel, je základem fungování věznic. Pokud však způsob trestání není efektivní, nemůže být efektivním ani celá instituce vězeňství.

Výše popsáný vztah dozorců k jejich práci má také vliv na interakci této skupiny s ostatními účastníky tohoto sociálního světa. Způsob, jakým na instituci vězeňství dozorcí nahlíží, podmínky, které zde zakouší, postavení v rámci vězeňské struktury a další charakteristiky práce v prostředí totální instituce utváří specifický přístup dozorců k ostatním sociálním skupinám pohybujícím se ve stejném kontextu. Následující kapitola popisuje interakce vězeňských dozorců s ostatními členy vězeňského prostředí.

8. Sociální interakce za vězeňskými zdmi z perspektivy dozorců

Účastníky, se kterými přichází dozorcí během výkonu své služby do styku, můžeme obecně rozdělit do tří základních skupin. Jsou jimi skupina odsouzených, se kterými interagují na každodenní bázi s tím, že jejich vztahy jsou ovlivněny rozdílným postavením obou skupin v rámci struktury věznice. Druhou skupinou jsou samotní kolegové, tedy jakýsi svět dozorců, který se v daném prostředí utváří. Poslední skupinou, se kterou mají dozorcí specifický vztah, je vedení věznic, které velmi zásadním způsobem ovlivňuje podmínky, ve kterých dozorcí pracují.

8.1 Formální přístup dozorců k odsouzeným

Přístup dozorců k odsouzeným je veden v rámci kontextuálních podmínek, které v daný okamžik ve věznici panují. Z výše uvedené perspektivy dozorců na podmínky panující ve věznicích v České republice je patrné, že postavení obou těchto sociálních skupin není na stejné úrovni a je ovlivněno předpisy a vnitřním řádem. Mimo tyto organizační faktory má na vztah dozorců k vězňům vliv také způsob, jakým dozorcí odsouzené vnímají a co si o nich myslí. Tyto představy následně ovlivňují způsob, jakým s vězni dozorcí interagují a jaké vztahy obecně mezi těmito skupinami panují.

Většina dozorců nahlíží na odsouzené poměrně negativně a vidí je jako spodinu společnosti. Je to samozřejmě individuální, protože i uvnitř skupiny odsouzených se, dle slov dozorců, najdou slušní lidé, kteří prostě udělali v životě chybu, ale z velké části nemají dozorcí o věznicích valné představy. Tyto představy utváří vlastní zkušenosti jedinců s odsouzenými při každodenním kontaktu, ale také způsob, jakým se odsouzení chovali, či chovají mimo věznici. Dozorcí jsou si vědomi, za jaký trestný čin byl daný

vězeň odsouzen a zda se již po několikáté do vězení vrací. Právě tito opakovaně trestaní recidivisté jsou těmi, které označují dozorcí jako spodinu společnosti, která do věznic patří. Naopak většinou za jedince, se kterými lze jednat, označují dozorcí prvotrestané odsouzené, kteří spáchali nějaký nedbalostní čin. V tomto smyslu o vězních hovoří pan Bohumil a pan Čeněk:

Pan Čeněk: Můj názor je, že je tam čistě jenom odpad společnosti. Z 60, nebo 70% tam určitě je.

Pan Bohumil: Z 90% to jsou lidé, kteří tam patří jo. Bouračka a takové věci to pochopím jo, ale to je fakt jen tak těch 10%.

Poměrně negativní představy dozorců o odsouzených ovlivňují také způsob, jakým daný dozorce s vězni jedná. Každý dozorce si utváří určitou strategii, jak s vězni jednat, na co si dávat pozor a čemu se vyhnout. Kdyby se měl vztah mezi dozorcí a vězni charakterizovat jedním slovem, tak by to ze strany dozorců byla určitě nedůvěra. Všichni dozorcí, kterých jsem se ptal, na co si musí dávat ve věznici největší pozor, odpověděli, že na odsouzené. Zásadou je, že se věžňům nesmí nikdy svěřovat s osobními informacemi, nikdy neodhalovat své soukromí. Dozorci nikdy nemůže vědět, na co daný odsouzený myslí, v jakém je psychickém rozpoložení a na kolik je pro dozorce nebezpečný. Velmi často se stává, že samotní vězni vyhrožují fyzickým násilím, či likvidací, takže hlavní je dávat si pozor na vlastní bezpečnost. Odsouzení se často snaží vytvořit iluzi přátelství a tímto způsobem s dozorcí manipulovat a zneužívat vzniklé situace. Tomuto tlaku však dozorcí nesmí podlehnout. O manipulaci ze strany odsouzených vypovídá pan Pavel následujícím způsobem, kdy zdůrazňuje, na co si musí dozorce dát velký pozor:

Na tu manipulaci ze strany těch věžňů, protože oni jsou to lidé, ehm, většinou se tam dostanou takový lidé, kteří umějí manipulovat

s člověkem, umějí ho přesvědčit a ten člověk prostě nesmí na nic dát a musí věřit prostě sám sobě, protože tam se otočíte někde zády a je to. Dnes to funguje tak, že vězeň má mnohem větší pravomoci, než Vy.

Jaký přístup v jednání s odsouzenými tedy dozorce volí? Je možné k odsouzeným mít přátelský přístup, nebo je to „cesta do pekel“? Z výpovědí respondentů jasně vyplývá, že zastávat přátelský přístup k odsouzeným naprosto nepřipadá v úvahu. Naprostou nutností je držet si odstup a interakci vést v rámci formálního přístupu, kdy se jedná přesně podle předepsaných pravidel a jakýkoli vztah nad rámec pracovních povinností je pro dozorce velmi nebezpečný. Největším negativem a rizikem přátelského přístupu je zneužití situace odsouzenými. Pokud by dozorce zastával k vězňům přátelský přístup, tak by se to velmi rychle obrátilo proti němu a dostal by se do situace, kdy by s ním mohli odsouzení snadno manipulovat a těžko by se z jejich tlaku poté vymanil. Negativa přátelského přístupu výstižně popisují pan Karel a pan Libor:

Pan Karel: Je běžné, že toho ti vězni zneužívají. Oni se samozřejmě snaží si získat nějaký přátelský přístup toho dozorce a snaží se o to, ale myslím si, že to není dobré, protože čím více si získává to přátelství, tak tím více ten dozorce ztrácí takový ten profesionální přístup, ostražitost až nakonec může třeba v tom nejhorším případě podlehnout té iluzi toho přátelství, i když z té strany těch vězňů je to samozřejmě kalkul, hra a oni tomu mohou podlehnout a potom takové to – hele přines mi tohle, přines mi támhlesto - a pak to dopadá špatně, pácháním trestné činnosti.

Pan Libor: Já si držím odstup. Nejde to mít s nimi přátelský přístup. Jako zneužijí všeho. Ber si, že ti lidé jsou tam a 24 hodin denně přemýšlí, jak tě oblbnou a tohleto. Uděláš pro ně jednu věc a za chvíli jsi jejich

poskok. Z mého pohledu přátelský přístup ne, já bych to v životě neudělal.

Jak tedy správně s odsouzenými interagovat, aby se dozorce nedostal do zbytečných problémů? Důležité je držet si od vězňů odstup, jednat s nimi na formální bázi a udržet si profesionální přístup. Dozorci by měl být schopen celou situaci vykomunikovat bez nutnosti používat násilí. Použití násilí je povoleno jen v případě vlastní sebeobrany. Navíc jako strategii, jak si něco vynutit, jej nevedl ani jeden z dozorců. Naopak, je to kontraproduktivní, protože pokud dozorce vyhrožuje použitím fyzické síly, tak to odsouzené jen rozčílí a ničeho nedosáhne. Důležitá je tedy komunikace a zejména neústupnost. Správnou cestou je držet se pravidel, striktně si trvat na jejich dodržování a být v tomto směru neúprosný. Vyžadovat splnění úkolu tak dlouho, dokud jej daný odsouzený nevykoná. Pokud by dozorce jednou ustoupil, tak ztrácí autoritu nejen v očích toho, s kým v ten okamžik jednal, ale rázem i v celé věznici, protože si to odsouzení mezi sebou říkají. Také by byl označen za slabého a ústupného jedince a byl by vystaven manipulaci ze strany vězňů. Způsob, jak si může dozorce získat autoritu před odsouzeným, shrnuje ve své výpovědi pan Karel:

Násilím určitě ne. Tu si získá takovým tím profesionálním přístupem, že prostě má sice určitý odstup, striktně vyžaduje přesná pravidla chování a tak dále, ale musí prostě odhadnout tu situaci, musí odhadnout každého jednotlivého vězně, co na něj zapůsobí a to si vypracuje časem.

Ideální dozorce by tedy měl být takový člověk, který je fyzicky zdatný, ale zároveň psychicky odolný. Fyzická zdatnost není až tak rozhodující, je to spíše považováno za výhodu, než za nezbytnou nutnost. Rozhodující je velká psychická odolnost a komunikační dovednosti. Jelikož je potřeba problémové situace umět vykomunikovat a použití fyzické síly je až na výjimky

nepřípustné, tak není fyzická síla tolik důležitá. Zásadní jsou povahové rysy daného jedince, který by měl zastávat pevné zásady a neustupovat ze svých názorů. Musí se také umět perfektně ovládat, dát emoce stranou a udržet si profesionální přístup. To zahrnuje především schopnost nenechat se od odsouzených vyprovokovat. Musí umět snášet jejich urážky a provokace, protože vězni se jej snaží vyvést z míry, aby na něj poté mohli podat stížnost. Ideální charakteristiky dozorce popisují pánové Karel a Miloš:

Pan Karel: Já si myslím, že by se ta fyzická zdatnost a síla neměla dávat na první místo jo, spíš bych tam dal tu komunikaci, psychickou odolnost, schopnost vůbec použít v tom přístupu tyto aspekty. Takže je spousta lidí, kteří jsou fyzicky zdatní, ale prostě při té komunikaci a té schopnosti vycházet s tím vězněm vůbec nejsou zdatní. Určitě je lepší problémy s vězněm vykomunikovat asertivně, než použít násilí, ne žádné přísliby a prosby. Užití síly už musí mít zákonný podklad, jako použití donucovacích prostředků, jako je obušek a tak, to se všechno dělá na základě zákonných možností.

Pan Miloš: Určitě musíš být hodně psychicky odolný, protože pracovat se spodinou lidstva, vůbec společnosti, je dost těžké, takže psychicky hodně odolný. Je to hodně o psychice, než aby byl nějak fyzicky nařachaný, nebo to, ale je to hodně o té psychice. Musíš být pevný a neúprosný. Jakmile dáš nějaký příkaz, tak si za ním musíš stát a prostě je to těžké s nimi nějak vycházet.

Výše popsaná interakce dozorců s odsouzenými je jedním z typů vztahů v prostředí věznice, které utváří kontext, ve kterém se dozorcí pohybují. Druhým velmi důležitým typem jsou vztahy se svými kolegy. Tyto vztahy by měli dozorcům dávat určitou oporu při výkonu jejich zaměstnání a spolu s tím, by měli kolegové pomáhat jedinci s utvářením strategií při jednání a interakci s odsouzenými ve vězeňském prostředí obecně. V prostředí mezi vězeňskými

celami se v podstatě utváří dva hlavní sociální světy, dvě subkultury, jedna vězeňská a druhá dozorcovská. Svět dozorců popisují Jacobs a Retsky [1975] jako subkulturu dozorců vyznačující se kolektivním duchem a solidaritou, kterou vytváří podmínky, kterým jsou dozorci společně vystaveni. Je však tento koncept z kontextu USA roku 1975 přenositelný i do prostředí věznic České republiky?

8.2 Svět dozorců, či boj všech proti všem?

Jacobs a Retsky [1975] uvádějí jako hlavní charakteristiky konceptu světa dozorců stigmatizaci zaměstnání, specifika výkonu služby vězeňského dozorce (pracovní doba, izolace na uzavřeném prostoru), neustálé vystavení nebezpečí, sociální distanci od odsouzených a oddání se organizačním cílům. V jakých aspektech tedy odpovídá tento koncept realitě českých věznic roku 2012? Z pohledu organizačních cílů a vnějších charakteristik zažívají čeští dozorci podobnou situaci jako tu, která je popsána v konceptu světa dozorců. Avšak co se týká vnitřních vztahů, tak v současné době nejsou mezi dozorci u nás tak úzké vztahy a vytrácí se aspekty jako důvěra, respekt apod.

Stejně jako ve výzkumu Jacobse a Retskyho vnímají čeští dozorci stigmatizaci svého zaměstnání v očích široké veřejnosti, mají specifickou pracovní dobu, jsou společně s odsouzenými izolováni v prostředí věznice na určitý čas, jsou vystaveni neustálé přítomnosti hrozby napadení ze strany odsouzených, zastávají velkou sociální distanci od vězňů a mají společný organizační cíl. Toto vytváří společné pracovní podmínky, které jsou podobné jako ty z USA roku 1975. Rozdílná situace však nastává v oblasti vnitřních vztahů mezi dozorci. V konceptu světa dozorců jsou celkem úzké vnitřní vazby mezi dozorci, které z těchto podmínek vyplývají. V kontextu České republiky však tyto vztahy velmi oslabují.

Ideálně by měly vztahy na pracovišti, z perspektivy vězeňských dozorců, fungovat na podobném principu jako je to u sportovního týmu, kde se jedinci

znají, ví, co od sebe mohou očekávat a plně si důvěřují. V zaměstnání vězeňského dozorce je důvěra nejdůležitější. Dozorci jsou vystaveni nebezpečí, násilí a potřebují, či spíše se musí spolehnout jeden na druhého. Pokud si jedinci nevěří, tak se vytváří velký problém pro výkon jejich zaměstnání. Rozhodující pro tyto úzké vazby jsou respekt jeden k druhému, k organizačnímu řádu a hierarchii v dané dozorcovské subkultuře. Řád a organizace by se měla podobat vojenskému řízení skupiny. Tedy principy jako je úcta k ostatním, dodržování přísného řádu a respekt k autoritám a nadřízeným.

V současné době se však právě důvěra začíná ze subkultury dozorců vytrácet a oslabuje se tak vnitřní koheze. Jedním z klíčových aspektů, které ke ztrátě důvěry přispívají, je výskyt nedovolených předmětů v prostředí věznice, jako jsou drogy, alkohol, mobilní telefony apod. Nějakým způsobem se do prostor věznice dostat musejí. Dozorci tedy začínají podezírat jeden druhého a to vede k narušení jejich pospolitosti. O tomto aspektu důvěry mezi kolegy vyprávějí pan Šimon a pan Bohumil:

Pan Šimon: Ve své podstatě jsi s nimi na jedné lodi a musíš táhnout proti těm ostatním, na druhou stranu, tím co se děje ve své podstatě ostatní kolegy podezíráš a odsuzuješ za to, co dělají. Nějakým způsobem se tam dostávají mobily, nějakým způsobem se tam dostávají drogy, někdo to tam musí přinést, protože samo to tam nepřijde, takže to musí někdo. Buď se někdo špatně dívá, když se dělají kontroly, nebo to tam někdo nosí. Já jsem spíše toho názoru, že to tam někdo nosí za nějaký úplatek.

Pan Bohumil: Ty víš, že ve směně třeba příklad máš, ale nemůžeš mu to dokázat, kluka a víš, že s nimi kšeftuje, víš, že s nimi je zaháčkovaný, že třeba jsou ožralý, ale ty víš, že tenhle parchant jim to donesl jo. Jak se o takového chlapa můžeš opřít? Říkám, ta doba už je takových 10 let už v prdeli jo, kdy opravdu jsme byli tým.

Narušení a případná ztráta důvěry je jedním z hlavních důvodů proč už ten svět dozorců nedrží tolik při sobě. V současné době je svět dozorců atomizovaný systém, kde jsou určité skupinky, které mají uvnitř dobré vztahy (někdy dokonce až přátelské), ale mezi sebou moc dobře nevycházejí. Již to není ten svět, kde bojuje jeden za druhého, ale je to mnohem více roztržštěné. Zejména z pohledu věku a odsloužených let se vytváří skupinky mladší a starší generace. Tu starší generaci drží, dle slov respondentů, pohromadě zejména zkušenost s válkou. Tato zkušenost mezi jedinci vytváří pocit solidarity, protože oni zažili podobné podmínky a museli se přizpůsobovat stejnému řádu, kdy si pak tento návyk přenáší i do dalšího života. Tato zkušenost mladé generaci chybí. Mezi těmito skupinkami je omezená komunikace a velmi oslabená důvěra. Komunikace probíhá zejména na bázi předávání zkušeností, které ti starší kolegové předávají těm mladším. Když přijde nový dozorce do zaměstnání, tak je přiřazen ke staršímu, který jej zaučuje a vysvětluje mu, co se musí dělat a co ta práce obnáší. Toto je důležitým pojítkem, které stále drží tyto skupinky do určité míry pospolu.

Dalším faktorem, který k této situaci přispívá, je způsob nábory nových členů Vězeňské služby České republiky. Z důvodu nedostatku personálu jsou podmínky pro přijetí do pracovního poměru celkem snadné (zejména z pohledu starší generace) a to vede k tomu, že se nabírají jedinci, kteří nejsou dostatečně vyzrálí a zkušení. Jedná se hlavně o mladé jedince, kteří nemají zažitý řád (např. ten, který fungoval na válce) a mnohem snadněji tak podléhají tlaku vězeňského prostředí¹⁶. Ti pak často toto zaměstnání nezvládají. Pohled starší generace na nábory nových členů ilustrativně shrnuje pan Bohumil následujícím způsobem:

Dneska tam chodí bohužel nevyzrálý kluci, kteří, je to hrozně blbě a spousta lidí to nechce slyšet, ale chodí bez války. Jeden průser v mých

¹⁶ Generační rozdíl může být způsobený také rozdílným dobovým kontextem, ve kterém si jedinci osvojovali „umění“ vězeňského dozorce. Válka může být tedy chápána jako zástupný symbol historického období, které kladlo na jedince odlišné požadavky, než je tomu v současnosti.

očíh. Další průser je ten, že on ještě v červnu sedí na gymnáziu, v životě nikomu nedal facku, celý život jenom facky dostával, jenomže je tady z (zde jsem vynechal názvy měst, které respondent v rozhovoru uvedl z důvodu zachování anonymity), že jo, práce není. Maminka mu řekne, ty hele tady je kriminál plus mínus dobře platí na ty poměry, co jsou tady v tom kraji, jako co se týče peněz, co bys mohl získat jinde, moc se nepředřeš, pojd' zkusíme to. No a on nějaký klik udělá, nějaký dřep udělá, něco odběhne, to znamená, že fyzické testy udělá. Já nevím, pak je tam další přijímací test, to je psychotest. Udělá psychotesty a oni ho vezmou a teď takového klučíka neotlučeného strčí mezi ty mukly. On samozřejmě začne na těch věžích a tak dále jo, jenomže časem, protože nejsou lidi, tak to funguje tak, že ho bezprostředně za chvíli dají mezi ně. A tam sedí chlapy, kteří na podvod, na paragraf 250 třeba podvedli takovouhle vesnici. Takového kluka mají namotaného za dvě šichty a pak není divu, ehm, ten kluk je pak v takovém stresu, že jim nosí telefony, drogy, hovadiny a on nevím kudy ven.

Vedle výrazného oslabení důvěry a nevhodného náboru nových členů je dalším důležitým aspektem ovlivňujícím vztahy mezi dozorci navzájem nejistota ohledně jejich pracovního místa. V současné době pokročilé nezaměstnanosti se většina jedinců bojí o své zaměstnání (lépe řečeno o svůj finanční příjem) a vytváří se prostředí, kde každý bojuje sám za sebe. Nikomu se nechce nějak moc pomáhat tomu druhému. Vytváří se prostředí, které by šlo nadneseně nazvat jako boj všech proti všem. Strach ohledně ztráty zaměstnání dokumentuje výpověď pana Miloše, který popisuje vztahy mezi dozorci navzájem:

Já si myslím, že teď je to čím dál tím horší, ale zase to je možná tím, že každý má strach o místo, že je prostě jiná doba, každý se bojí o tu svojí židli jo, ale říkám, někdy se to prostě přehání.

Co je tedy tím pojítkem, které drží ten svět dozorců pohromadě? Není to ani tak moc pevnost vztahů, či vnitřní koheze té skupiny, ale spíše vnější vliv, kterým je organizační cíl. Dozorci musejí vzájemně spolupracovat, aby dosáhli svého cíle, což je tím zásadním aspektem, který určuje jejich vztahy. Dozorci mezi sebou musejí z tohoto důvodu komunikovat, předávat si informace o předchozích událostech i o současném stavu apod. Oddají se tedy organizačním cílům a úkolům a to determinuje jejich pracovní náplň i ve vztahu k ostatním kolegům. V této oddanosti cílům daného zařízení se podobá situace v České republice situaci v době výzkumu Jacobse a Retskyho. Ovšem i zde je jeden rozdíl. A to sice v tom, že dozorci ve výzkumu autorů Jacobse a Retskyho se identifikovali s ideologií instituce, což jim poté usnadnilo se identifikovat i se svou prací a mělo za následek utužení vztahů mezi kolegy. Jak jsem již uvedl výše, tak většina mých respondentů však tuto identifikaci s vězeňským systémem a následně i se svým zaměstnáním postrádá. Tím je dán i jejich přístup k práci, kdy si chtějí splnit své povinnosti a nad jejich rámec se do chodu věznice moc nezapojují.

Třetím typem vztahů, které si skupina vězeňských dozorců vytváří v prostředí věznice, jsou vazby, či interakce s vedením věznic a celého vězeňského systému. Následující subkapitola popisuje, jaký typ vztahů se mezi skupinou dozorců a jejich vedením vytváří, jak to vnímají samotní dozorci a jakým způsobem to přispívá k celé situaci uvnitř vězeňství z perspektivy dozorců.

8.3 Podpora, nebo netečnost? Vztah dozorců a vedení věznice

Jaký je tedy vztah vedení věznice a vězeňských dozorců? Cítí od vedení podporu, nebo vnímají situaci tak, že se od nich nadřizení distancují? Na tuto otázku nelze nahlížet jen v „černo-bílém“ vidění. V určitém směru cítí dozorci podporu, ale v určitých aspektech naopak popisují situaci jako, pro ně samotné, nepříznivou a pociťují určitou distanci od svého vedení. Vždy záleží

na konkrétních lidech, kteří ve vedení věznice sedí, nelze říct, že všichni jsou buď špatní, nebo dobří. V čem si dozorcí pochvalují přístup nadřízených je jejich vstřícnost k volnočasovým aktivitám dozorců. Pokud někdo z dozorců potřebuje přehodit službu, či na nějaký čas uvolnit, aby mohl vykonávat určité např. sportovní aktivity, tak se jim vedení snaží často vycházet vstříc. Toho si dozorcí velmi cení. Problém však nastává v přístupu vedení věznic ke způsobu výkonu služby dozorců. Zde dozorcí pociťují určitou nedůvěru.

Reakce dozorců jsou individuální a je to zhruba půl na půl, kdy někdo vedení chválí, ale někdo naopak tvrdí, že je to čím dál tím horší. Ve výpovědích se však často opakují stejná témata. Co tedy obecně dozorcům vadí? Jako projev nedůvěry vůči jim samotným pociťují zavedení kamerového systému v prostoru cel. Dozorcí nesouhlasí s tím, že by to mělo sloužit k jejich ochraně a kontrole odsouzených, ale spíše to vnímají jako nástroj větší kontroly jich samotných. O kamerovém systému hovoří pan Miloš:

Třeba ty kamery jsou všude a oni to svádí na to, že je to pro tvoji bezpečnost, ale vlastně, když to vezmeš, tak to není pro tvoji bezpečnost, ale je to pro to, aby tě někdo pořád sledoval, co děláš. Ty jsi pořád na očích.

Ředitelství věznic uvádí, že kamerový systém slouží k ochraně jak odsouzených, ale tak samozřejmě také k ochraně bezpečnosti vězeňských dozorců. Ti však uvádí, že pravý důvod není jejich ochrana, ale snaha vedení věznice prosazovat větší práva vězňů a větší důraz na otázky spojené s humanizací vězeňství. V tomto směru si, dle dozorců, udržuje vedení věznice formální odstup. V jejich očích je to spojené právě s humanizací vězeňství. S tím, jak moc se rozšířila práva vězňů, mají také větší možnosti na co si stěžovat a tím pádem i větší prostor, jak na dozorce, respektive i vedení věznice, vytvářet tlak. Vedení se stará samo o sebe a i zde se projevuje nejistota a obavy o ztrátu zaměstnání. Podobně jako v případě světa dozorců, lze i zde použít příměr s bojem každého jedince o své místo. Dozorcí to

vnímají tak, že nadřazení obětují spíš je, než vězně, protože mají strach, aby si vězni nestěžovali a oni měli klid. Dodržování práv vězňů se vynucuje tak moc, že vedení práva vězňům spíše rozšiřuje, než by jim je v určitém smyslu omezili. S tím se pojí také přísné lpění na dodržování směrnic, které jsou z perspektivy dozorců napsané velmi vágně a neurčitě, což vytváří situaci, kdy se na jedné straně chce, aby se pravidla dodržovala, ale nikdo neřekne jak. Tím pádem se chrání hlavně práva vězňů a dozorcí jsou vystaveni riziku stížnosti za zneužití pravomoci. O těchto aspektech přístupu vedení věznice k dozorcům vypovídá pan Šimon:

Vedení těm dozorcům rozhodně neulehčuje práci. Je to další stupeň z toho generálního ředitelství. Jsou lidi, kteří prostě chtějí, abys všechno splnil podle předpisů, ale nepřemýšlí o tom, že se dělá s takovými lidmi, s jakými se dělá. Něco jiného je, když budu mít hlídat 50 normálních lidí, kterým stačí říct věc jednou a něco jiného je, když budu hlídat padesát idiotů, kteří nerozumí ničemu, kteří nejsou schopní zatlouct hřebík, natož se podepsat, ale o tom nikdo nepřemýšlí. Je to všechno hrozně obecně napsané a všechno je to jenom na to, aby se ochraňovala lidská důstojnost. Tak, jak jsou postavené podmínky pro vězeňskou službu v chování k odsouzeným, tak je to všechno vlastně dělané na ochranu odsouzených, aby bylo jaksi dosaženo toho, co chce vězeňská služba, ale současně, aby nebylo někomu ublíženo. Takže chovat se slušně, požádat, pokud možno poprosit, aby to udělal jo, to co já chci, protože zvýšení hlasu už může být zneužití pravomoci a otázka je, jestli si bude vězeň stěžovat, nebo nebude. Žádný zákon neřeší, jakým způsobem toho máš dosáhnout, toho svého cíle, nebo takhle je tam napsáno, že lidi jsou povinni uposlechnout tvého příkazu, ale ten člověk, který je zavřený za to, že neuposlechl, neposlouchal ta pravidla společnosti a proto je ve věznici. Vězeňská služba si myslí, že v momentě, kdy mu dáš nějaký příkaz, tak on ho splní, protože jsi mu to řekl a je to napsané v zákoně. Humanizace a lidská práva se obrací ve svém smyslu a

chrání se tím odsouzení. Já to možná řeknu špatně, ale já jsem viděl video z Ruska, kde je to úplně o něčem jiném a ti lidé se tam převychovávají. Ten člověk ráno vstane, musí si vyčistit zuby, musí pozdravit, automaticky vyleze z cely a otočí se čelem ke zdi, pozdraví dobrý den pane, když ne, no tak je mu vysvětleno, že se tak chovat bude a prostě ti lidé se po určitém čase změň a jsou z nich úplně jiní lidé. Já neříkám, že by se změňli úplně od základů, ale rozhodně jim to dá víc, než to, když budou mít pionýrský tábor, rodina za nimi přijede jednou za měsíc, přiveze jim co chce, budou si moct dvakrát v týdnu dojít nakoupit co chtějí, když mají na to peníze, zahrají si fotbálek, když je hezky, budou koukat na video, budou poslouchat CD, prostě jsou jenom bez rodiny.

V úryvku z rozhovoru s panem Šimonem se znovu opakuje perspektiva vězeňských dozorců na smysl a účel humanizace, která, dle jejich slov, nenapomáhá k nápravě odsouzených, ale pouze jim ulehčuje výkon trestu. V tomto směru považují dozorcí vedení věznice za vykonavatele, či prodlouženou ruku humanizace, která uvádí daná pravidla do praxe. Dozorcí s tím nesouhlasí a berou to tak, že jim to ztěžuje práci, než aby jim vedení vyšlo vstříc. Často se praxe výkonu služby dozorce velmi odlišuje od obecně napsaných předpisů, což je jedním z hlavních důvodů proč nemůže být působení vězeňského prostředí na odsouzené efektivní. Vždy je potřeba vycházet ze situačního kontextu a jednat úměrně v dané situaci, kdy přesné dodržování pravidel není snadné. Tento rozpor mezi praxí a předepsanými pravidly však nikdo neřeší. To vytváří situaci, kdy jsou dozorcí vystaveni možným nařčením ze zneužití pravomoci, s tím se pojícím stresem a strachem, aby nebyli trestně stíháni.

K situaci praxe výkonu služby vězeňského dozorce se pojí navíc další nařízení, která dozorcí považují za negativní. Jednak vnímají jejich práci jako finančně nedocenenou, na čemž se podepisuje neustálé snižování platů dozorců. Ke snižování platů se přidává ještě povinnost odpracovat ročně 150

hodin navíc zdarma. Tyto otázky jsou spojené s finanční dotací sektoru vězeňství a nejsou přímo spojené s jednotlivým vedením dané věznice. Avšak i přesto přispívají k obecné nespokojenosti dozorců s pracovními podmínkami, které jsou pro ně vytvářeny.

Všechny výše uvedené charakteristiky zaměstnání vězeňského dozorce, vztahy, které uvnitř věznice navazují s ostatními účastníky daného sociálního světa, problémy a negativa, kterým musí čelit, mají nesporný vliv na identitu a vlastní sebe-pojetí dozorců. O tom, zda-li a případně jakým způsobem zaměstnání dozorce na jedince dopadá, jakým způsobem se s tlakem prostředí vypořádávají a jaké k tomu volí strategie, pojednává následující kapitola.

9. Impression management ve vězeňském prostředí

Zaměstnání vězeňského dozorce má na většinu z nich bezesporu velký vliv, i když je to samozřejmě individuální a záleží na každém konkrétním jedinci. Po nějaké době se začnou u dozorců projevovat změny v jejich chování i přístupu k ostatním. Dopad této práce je zejména v psychické rovině. Neustálý stres, psychické vypětí a nutnost být neustále ostražitý má jistě větší vliv, než zátěž fyzická. Sami respondenti uvádí, jako největší negativum své práce, právě psychické dopady podobně jako pan Hynek:

Po pár letech, no ani ne po pár letech, plácnu rok, dva a člověk se změní. V psychice i v jednání s lidmi. Přijdeš domů a jsi úplně jiný. Má to na tebe dopad a když se s tím člověk nedokáže vyrovnat, tak tě to prostě změní úplně.

Konkrétní aspekty ve změně jedincovi psychiky se týkají vyjadřovacích schopností, interakce s okolním světem, narušení sociálních vazeb včetně partnerských vztahů a obecně pohledu na okolní společnost. Jednou z nejčastějších a nejrychlejších změn po nástupu do zaměstnání vězeňského dozorce je u dozorců změna jejich slovníku. Velmi brzy se člověk v prostředí věznice „nakazí“ tzv. smogovými slovy a dozorcovskými hovorovými výrazy, které se posléze přenáší i do civilního života. V prostředí věznice se musí daný jedinec přizpůsobit určité mluvě, která je pro vězeňský svět typická, tento způsob vyjadřování si nevědomě automatizuje a je pak velmi obtížné se od něj oprostit při interakci mimo prostor věznice. Sami respondenti tvrdí, že vězeňský dozorce se při rozpravě snadno pozná. Na ukázkou bych uvedl dva nejčastější výrazy, které se při rozhovorech vyskytovaly. Jedním je termín policajt, který označuje dozorce a druhým je opice, což je výraz pro odsouzeného (i z tohoto výrazu je patrná výše popsaná distance a hierarchie mezi dozorcí a odsouzenými, kdy jsou odsouzení nahlíženi jako méněcenná „zvířata“, která je nutné cvičit).

Dalším typickým projevem změny chování u vězeňského dozorce, po určité době výkonu zaměstnání, je jiný přístup k ostatním jedincům při interakci. Velmi často se opakujícím jevem v prostředí věznic z perspektivy interakce dozorce-odsouzený je, že při jednání s vězni musí dozorcí často opakovat jednu věc mnohokrát dokola, buď proto, že to odsouzení nechápou, nebo chápat nechtějí. Ti se na tento způsob komunikace stávají alergičtí, ale v rámci vězeňského prostředí jsou na to zvyklí a počítají s tím. Pokud se ovšem podobná situace stane mimo věznici, tak to může vést k přehnané reakci z jejich strany. Takovouto neadekvátní reakci popisuje v úryvku svého příběhu i pan Bohumil:

Celou dobu jim tam dokola opakuji jednu věc, je to rutina, tak to děláš každý den, pořád dokola a nechápou to a je to přitom pokaždé stejné jo, a pak se mi stane, že se bavím doma s mámou a ona mi nerozumí, já se musím opakovat a už pomalu na ní vyjedu jo, nebo jí seřvu, dá se říct.

Podrážděnost a větší výbušnost se může podepsat i na osobním životě, tak jako v případě pana Bohumila. Změnou chování u dozorců trpí zejména jejich blízké okolí včetně životních partnerů. Jedním z velkých problémů v tomto směru je, že si často dozorcí tzv. „nosí práci domů“. Zejména kvůli psychickému vypětí a stresu se od své práce nedokážou plně uvolnit a neustále nad ní přemýšlí, zda neudělali nějakou chybu, co se v práci děje, když tam zrovna nejsou, co se bude dít následující den apod. To má za následek, dle respondentů, velké rozkoly v rodinném a partnerském soužití, které často končí rozvodem, či rozpadem svazku.

Mimo změny v konkrétních projevech chování a interakce s ostatními se částečně transformuje také celkový pohled na okolní společnost a její členy. S nadsázkou by se dalo říct, že si dozorcí vytváří určitý paranoický náhled na jednotlivce, se kterými by potencionálně mohli přijít do styku. Často například na ulici sledují jednání ostatních a vnímají je jako potencionální delikventy, či

hrozící nebezpečí pro jejich vlastní osobu. Vliv na tuto perspektivu má fakt, že daný jedinec pracuje v prostředí, kde vidí, čeho všeho jsou odsouzení schopni. Bezprostřední kontakt s násilím a různými formami zločinu vede k podezřívání ostatních, k většímu strachu o svou bezpečnost i o bezpečnost svých blízkých. Při výkonu služby je nezbytností být neustále obezřetný a sledovat pozorně co se kolem děje, protože nikdy dozorce neví, co se může stát. Je to důležité zejména proto, aby nedošlo k ohrožení vlastního zdraví. A přesně tyto aspekty si pak dozorcí přenáší i do civilního života.

Dozorcí jsou si vlivu jejich zaměstnání na vlastní osobu vědomi a připouští, že většina z nich se v určitém směru mění. Všechna výše popsaná rizika a projevy změn v jednání i pohledu na svět jsou stále přítomná a úzce svázána s výkonem zaměstnání vězeňského dozorce. Jakým způsobem se jim tedy dozorcí brání? Jakou volí strategii, aby rizika minimalizovali na přijatelnou mez?

Naprostou nutností je najít si způsob, jak stres spojený s prací dozorce ventilovat a dokázat se naučit na práci nemyslet po skončení pracovní doby. V zásadě existují dva hlavní způsoby, či strategie, které dozorcí volí proto, aby eliminovali vliv jejich zaměstnání na osobní život. Jako nezbytnost uvádí potřebu nějakých koníčků jako je sport, kutilství apod. Jednoduše řečeno, jde o aktivitu, která zaměstná jedincovu mysl natolik, že přestane myslet na zaměstnání. Tím, že na věci kolem práce nemyslí, zmenšuje vliv, či následky, které na něm zanechává. Tato strategie by však samotná nestačila. Jako velmi vhodný způsob, jak se vyvarovat změnám v chování, uvádí dozorcí snahu konzervovat svou „přirozenou“ identitu, tedy tu identitu, kterou měli již před nástupem do pracovního poměru u vězeňské služby. Jak toho dosáhnout?

Musí se naučit rozlišovat mezi dvěma světy, světem vězeňským a světem mimo zdi věznice (nazývejme jej civilním světem). Z toho vyplývá i to, že v každém světě je jiným člověkem. V civilním světě má identitu, se kterou se identifikuje a kterou považuje za „pravou“, vlastní. Ve světě vězeňském se však musí začít chovat jinak a vytvořit si určitou image, tedy vzít na sebe

takovou fasádu, kterou uzná za vhodnou. Dozorce zná prostředí, ve kterém se pohybuje a na základě jeho znalostí a zkušeností zvolí strategii, jak se prezentovat v interakci s odsouzenými a jakým způsobem se v prostředí věznice celkově chovat. Dozorci často uvádí, že se nelze chovat ve vězeňském i civilním životě stejně. Je to v podstatě přepínání mezi dvěma světy, mezi dvěma identitami. Tuto strategii popisuje pan Šimon následujícím způsobem:

Když jdu ve tři hodiny domů, tak prostě vypnu a teď jsem zase člověk a nepřemýšlím o tom, že ráno jdu zase do práce, prostě o tom přemýšlím až ráno, když mi zazvoní budík.

V této výpovědi je podstatné to, že pan Šimon hovoří o sobě v civilním světě jako o člověku, což naznačuje, že ve světě vězeňském se za toho pravého člověka, kterým je, nepovažuje. Jakmile sundá uniformu a zaklapnou za ním brány věznice, tak se snaží vše, co se týká jeho zaměstnání nechat za jejími zdmi (včetně té identity, kterou si pro tyto účely vytvořil). Prostřednictvím vytvoření si specifické image, skrze kterou se prezentuje v prostorách totální instituce a pomocí neustálého přepínání mezi dvěma identitami se snaží zakonzervovat to, jaký byl, než se stal dozorcem a to jaký je v běžném životě. Je to tedy určitá strategie, jak od své „pravé“ osobnosti odvrátit rizika a negativa spojená s vězeňským prostředím. Všechny problémy a nástrahy při výkonu zaměstnání nese na bedrech ten „druhý“ člověk, který uvnitř věznice je a ten člověk mimo věznici se tím zabývat nemusí. O dvojí identitě vězeňských dozorců pojednávají pánové Čeněk, Vladimír a Miloš:

Pan Čeněk: Většina dozorců jsou venku super kluci, sportují, starají se o rodinu a to a tam prostě jsou tvďáci, kteří nemají jakoby, ehm, jako kdyby byli chladní ke všemu a nic je nezajímalo, přitom vím, že spoustu lidí to hlodá jo, ale tam mají takovou druhou tvář no.

Pan Vladimír: *Já si myslím, že musí mít ten dozorce dvě identity, že nemůžeš se chovat normálně ve vězení ve styku s odsouzenými, jako když se budeš bavit s kamarády tady někde u piva.*

Pan Miloš: *...venku jsem třeba komunikativní, vstřícný, rád se zasměji, sranda, ale tam to prostě nejde. Člověk s těmi vězni musí jednat rázně a musí mít takovou tu neoblomnou vůli a takovou tu image prostě, že s ním nejde jen tak cloumat. Jinak tě ta věznice spolkně. Jinak bys tu práci nemohl ani prostě dělat.*

Strategie vytváření si specifické fasády, či identity spolu s aktivitami v podobě různých koníčků se jeví pro dozorce jako ideální způsob, jak se s prostředím věznice vypořádat. Ustavování identity ve vězeňském prostředí v případě dozorců je velmi podobné tomu, které využívali odsouzení ve výzkumu Jonese a Schmida [2000] *Doing Time*. Je tedy vidět, že i když zakouší dozorcí a odsouzení prostředí věznice odlišným způsobem, tak volí podobnou strategii, jak se s jeho nástrahami poprat. Nakolik je však tato strategie z pohledu dozorců efektivní?

Většina z nich během rozhovorů přiznala, že ne vždy, respektive velmi málokdy, je tato strategie plně účinná. Vždy se ty dvě identity nějakým způsobem ovlivňují a jedinec se vlivu prostředí věznice na jeho vlastní sebe-pojetí zcela vyhnout nemůže. V současné době však dozorcí nemají k dispozici žádnou jinou efektivní metodu, která by jim v tomto směru pomohla a tak prozatím využívají zejména tyto dvě výše popsané strategie. Z pohledu dozorců je situace taková, že zaměstnání v prostředí totální instituce má na jejich identitu nesporný vliv, ale účinný prostředek na jejich ochranu prozatím neexistuje.

10. Závěr

Dozorci považují výkon odnětí svobody za trest a ne za „odrazový můstek“ pro odsouzené na cestě k nápravě a znovuzачlenění se do společnosti. V této perspektivě nahlíží vězení v rámci Alfordova konceptu Non-optikonu [Alford 2000], kde slouží vězení jako prostředek izolace nebezpečných jedinců na ohraničeném území tak, aby nezasahovali do chodu společnosti. Sebedisciplinace, kterou popisoval Foucault ve svém Panoptikonu [Foucault 2000], již z pohledu dozorců není adekvátním konceptem k popisu současného vězeňského systému a praxe uvnitř věznic v České republice. Tato jejich „Alfordovská“ perspektiva vychází z toho, že instituci vězeňství vnímají jako nefunkční, přičemž oni sami nemají žádnou, nebo jen velice omezenou možnost, jak na odsouzené působit. V pozadí stojí jejich vlastní žitá zkušenost s tímto sociálním světem, ale také podmínky, které zde panují. Ty vytváří u dozorců silnou sociální distanci od jejich zaměstnání, kdy se pro ně práce stává odcizenou a rutinní záležitostí tak, jak ji popisoval Lombardo [Lombardo 1989]. Za velký problém, narozdíl od teoretiků penologického výzkumu, považují slepou zahleděnost do humanizace vězeňského prostředí, která výrazným způsobem ovlivnila vězeňský systém a znemožnila tak naplnění ideálu vězeňství.

Povolání dozorce lze nahlížet jako specifickou formu role v totální instituci, která je jednak ovlivněna kontextem, ale také následně ovlivňuje vztahy s ostatními účastníky. V současném vězeňském prostředí si udržují dozorcí od odsouzených značný odstup a volí formální přístup k vzájemné interakci. Při popisu vztahů mezi dozorcí navzájem lze využít koncept světa dozorců od Jacobse a Retskyho [Jacobs, Retsky 1975], který můžeme s mírnou úpravou aplikovat i na český kontext. Mírná odlišnost se týká zejména vnitřní koheze skupiny dozorců a vztahů mezi nimi samotnými. Vedení věznice považují dozorcí za představitele lidských práv a (pro ně)

nefunkční humanizace vězeňského prostředí, který však ztratil ze zřetele to, čemu by vězení mělo sloužit.

Věznice vytváří pro dozorce specifické pracovní a sociální podmínky, které nesporně transformují jejich přístup k sobě samým, ale i k okolí. Pro popis problematiky ustavování identity ve vězeňském světě je vhodný výše uvedený koncept Jonese a Schmida [Jones, Schmid 2000], kteří jím sice popisují vliv vězení na odsouzené, ale jeho aplikace na situaci dozorců je více než užitečná.

Jak jsem již v úvodu práce uvedl, tak bylo mým cílem přiblížit perspektivu dozorců na vězeňský systém a poodhalit, jak je tyto podmínky ovlivňují, či jakým způsobem se s tím vypořádávají. Z tohoto důvodu je nutné si uvědomit, že prezentovaná data reflektují pohled a zkušenost pouze jedné specifické skupiny účastníků světa totální instituce, která je ovlivněna svými vlastními zkušenostmi, zázemím a životní situací. Je pravděpodobné, že by perspektiva odsouzených, nebo naopak vedení věznice, byla na jednotlivé problémy výrazně odlišná. Dalším aspektem, který může výzkumná data jistým způsobem ovlivnit je vztah, který vznikne mezi výzkumníkem a respondentem má vliv na podobu samotného rozhovoru. Dále je to osoba výzkumníka, který k problematice přistupuje se svým vlastním předporozuměním, které vychází ze zkušeností s daným tématem. Já sám jsem ještě před zahájením výzkumu považoval vězeňský systém za ne plně funkční, poměrně neefektivní a pozici dozorců v něm jsem vnímal jako problematickou. Témata, na která jsem se při rozhovorech i interpretaci zaměřoval, jsou do jisté míry ovlivněna mým výzkumným předporozuměním. Jiný výzkumník, či čtenář může v datech považovat za významné odlišné problémy a prezentovaná zjištění nelze považovat za neměnnou a absolutní pravdu. Zjištění jsou syntézou výpovědí respondentů, kteří jsou ovlivněni určitým kontextem a mou vlastní interpretací, která vychází z části z teoretického backgroundu a z části z vlastního předporozumění.

Z pohledu sociologie je oblast vězeňství stále velmi málo probádaným terénem, který může přinést zajímavé výpovědi nejen o samotné vězeňské

instituci, ale také o naší soudobé společnosti. To, jak společnost nahlíží a zachází s odsouzenými, ale i vězeňskými dozorci, reflektuje společenský důraz na určitá témata. V současnosti je jedním z nejvýznamnějších témat důraz na lidská práva, která jsou pro jednu skupinu správnou cestou za zlepšením současného stavu, ale současně pro druhou skupinu „hrobařem“ ideálu vězeňství. Budoucí výzkum problematiky vězeňského systému a praxe, by se měl zaměřovat na perspektivy jednotlivých účastníků, které poskytují cenná data při snaze popsat a pochopit celou totální instituci věznice a její vliv na společnost.

11. Literatura

Odborné články a publikace

Alford, Fred. 2000. „What would it matter if everything Foucault said about prison were wrong? Discipline and Punish after twenty years.“ *Theory and Society* (29): 125-146.

Beck, Ulrich, Elisabeth Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: SAGE Publications.

Beck, Ulrich. 2004. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Bottoms, Anthony E. 1999. „Interpersonal Violence and Social Order in Prison.“ *Crime and Justice* (26): 205-281.

Clemmer, Donald. 1958. *The prison community*. New York: Holt, Rinehart and Wilson.

Connell, Robert W., James W. Messerschmidt. 2005. „Hegemonic masculinity: Rethinking the Concept.“ *Gender and Society* (19): 829-859.

Deleuze, Gilles. 1992. „Postscript on the Societies of Control.“ *October* (59): 3-7.

Drake, Deborah H. 2012. *Prisons, Punishment and the Pursuit of Security*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Fábry, Anton, Ivan Novák. 1995. *Základy penologie*. Bratislava: Právnická fakulta Univerzity Komenského.

Foucault, Michel. 2000. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Nakladatelství Dauphin.

Foucault, Michel. 2005. *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia.

Garland, David. 2001. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: University Press.

Goffman, Erving. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor.

Goffman, Erving. 1999. *Všichni hrajeme divadlo: Sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.

Guillemin, Marilyns, Lynn Gillam. 2004. „Etika, reflexivita a "eticky důležité okamžiky" ve výzkumu.“ *Biograf* (35): 11-31.

Hendl, Jan. 2005. *Kvalitativní výzkum*. Praha: Portál.

Jacobs, James B., Harold G. Retsky. 1975. „Prison Guard.“ *Journal of Contemporary Ethnography* (4): 8-29.

Jones, Richard S., Thomas Schmid. 2000. *Doing Time: Prison Experience and Identity Among First-Time Inmates*. Stamford: Emerald Group Publishing Limited.

Kaufmann, Jean-Claude. 2010. *Chápající rozhovor*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Keller, Jan. 2001. *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Kýr, Aleš, Dušan Janák. 2004. „Nástin vývoje československého vězeňství v letech 1948 – 1989.“ *Historická penologie* (5): 1-4.

Kýr, Aleš. 2005. „Vývoj situace vězeňství po 17. listopadu 1989.“ *Historická penologie* (3): 1-3.

Kýr, Aleš. 2006. „Věznění a vězeňství.“ *Historická penologie* (1): 1-4.

Lombardo, Lucien X. 1989. *Guards Imprisoned - Correctional Officers at Work*. Cincinnati: Anderson Publishing Co.

Mařádek, Vladimír. 2003. *Výkladový slovník penologie*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.

Mezník, Jiří. 1995. *Základy penologie*. Brno: Masarykova univerzita.

Nedbálková, Kateřina. 2003. „Má vězení střední rod? aneb Maskulinita a femininita ve vězeňských subkulturách.“ *Sociologický časopis* (39): 469 – 486.

Nedbálková, Kateřina. 2006. *Spoutaná Rozkoš: (re) produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Nedorost, Libor. 1995. *Vězeňství a správa vězeňství v ČR*. Brno: Masarykova univerzita.

Řezáč, František Josef. 1852. *Vězeňství v posavadních způsobech svých s návrhem o zdárnější trestání a polepšování zločinců*. Praha: Příloha časopisu České vězeňství 4 a 5/1995.

Schmid, Thomas, Richard S. Jones. 1991. „Suspended identity: Identity transformation in the maximum security prison.“ *Symbolic Interaction* (14): 415-432.

Sochůrek, Jan. 2007. *Kapitoly z penologie. III. díl: Negativní jevy ve vězení*. Liberec: Technická univerzita v Liberci.

Sumner, G. William. 2007. *Folkways: A Study of Mores, Manners, Customs and Morals*. New York: Cosimo.

Sykes, Gresham M. 1966. *Society of Captives*. New York: Random House.

Šubrt, Jiří. 2001. „Dramaturgický přístup Ervinga Goffmana.“ *Sociologický časopis* (37): 241-249.

Tomek, Prokop. 2000. *Dvě studie o československém vězeňství 1948 – 1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.

Uhlík, Jan. 1997. *F. J. Řezáč – reformátor vězeňství a školství 19. století*. Praha: Příloha časopisu České vězeňství 2/1997.

Vacek, Eduard. 2004. „Stručný nástin vývoje vězeňství od roku 1989 do roku 1995.“ *Historická penologie* (1): 10-12.

Wacquant, Loic. 2002. „The Curious Eclipse of Prison Ethnography in the Age of Mass Incarceration.“ *Etnography* (3): 371-397.

Zimbrado, Philip. 2005. *Moc a Zlo: sociálně psychologický pohled na svět*. Praha: Moraviapress.

Zimbardo, Philip. 2007. *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House.

Internetové zdroje

Kýr, Aleš. 2012. *Historie vězeňství* [online]. Vězeňská služba České republiky [cit. 4.3.2013]. Dostupné z: <http://vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/informaci-servis/historie-104/historie-vezenstvi>

Owen, Tim. 2007. „Culture of Crime Control: Through a Post-Foucauldian Lens.“ *Internet Journal of Criminology*. Staženo z: <http://www.internetjournalofcriminology.com> [cit. dne 6.3.2013].

Vězeňská služba České republiky. 2012. *Všeobecná prezentace VS ČR*. Staženo z: <http://www.vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/o-nas/zakladni-informace-4/> [cit. dne 4.3.2012.]

Zimbardo, Philip. 2012a. *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. [online]. The Lucifer Effect [cit. 6.3.2013]. Dostupné z: <http://www.lucifereffect.com/index.html>

Zimbardo, Philip. 2012b. *The Stanford Prison Experiment: A Simulation Study of the Psychology of Imprisonment Conducted at Stanford University* [online]. The Stanford Prison Experiment [cit. 6.3.2013]. Dostupné z: <http://www.prisonexp.org/>

Prameny

Zákon č. 140/1961 Sb., ve znění pozdější předpisu, trestní zákon.

Zákon č. 555/1992 Sb., o Vězeňské službě a justiční strážci České republiky, ve znění pozdějších předpisů.

12. Resumé

The aim of this research is to analyze perspectives of prison guard's on prison system in the Czech Republic and mainly on influence of prison environment on guard's identity. This study is based on an ethnographic research conducted in year 2012. It was accomplished 17 qualitative unstructured interviews with prison guard's working in the type C prisons in the Czech penal system.

There are a lot of difficulties connected with a job in prison and it has a serious consequences for guards (for instance in interaction with other participants of prison space, in connection to own job, in stance of public to them etc.). Prison environment makes paradoxical state: instead of contributing to a rehabilitation of inmates and reducing a level of criminality in society, it produces an unintended and unwanted consequence in a form of improving inmate's criminal skills and progression of social pathological behavior in population of prison guards (aggression, paranoid look at public etc.). The most important (or better say dangerous) impact is in a psychological dimension. Prison guards have to deal with a permanent stress, possibilities of physical attack from inmates and bureaucratic rules and duties in prison. In any case, prison environment affects guards and they are supposed to invent a way how to protect themselves.

The solution is in a strategy of suspended identity, which is typical for prisoners, but guards also use it as a way how to defend themselves from pressures of prison. It enables guards to make and use a second identity (or in Goffman's terminology image) in prison, which is different from identity with which they are identified out of the prison. In the workplace, they behave, interact and present themselves in a special way, which is invented for this purpose and after work time, they switch back to real, non-prison identity. This strategy isn't completely effective, but it is only available way in coping with prison environment.

13. Příloha 1

Vězeňský systém České republiky

Příloha 1 popisuje vězeňský systém České republiky, ve kterém je jednou z klíčových složek právě vězeňská služba a její příslušníci. České vězeňství dělí, dle trestního zákona č. 140/1961 Sb. ve znění pozdější předpisu §39a, věznice v systému České republiky do čtyř základních typů dle způsobu zajištění vnější a vnitřní bezpečnosti věznice. Těmito základními typy jsou:

Typ A (věznice s dohledem), což je typ věznice s dohledem pachatele, kterému byl uložen trest za trestný čin spáchaný z nedbalosti a který dosud nebyl ve výkonu trestu pro úmyslný trestný čin. Ve věznici se odsouzení pohybují bez omezení, pracují zpravidla mimo věznici a po pracovní době jim lze umožnit volný pohyb mimo věznici. Druhým stupněm je věznice typu B (věznice s dozorem), která slouží pro umístění pachatele, kterému byl uložen trest za trestný čin spáchaný z nedbalosti a který již byl ve výkonu trestu pro úmyslný trestný čin, nebo pachatele, kterému byl uložen trest za úmyslný trestný čin ve výměře nepřevyšující dva roky a který dosud nebyl ve výkonu trestu pro úmyslný trestný čin. Třetím druhem vězeňského zařízení v České republice je typ C (věznice s ostrahou), kde jsou střeženi pachatelé, kterým byl trest uložen za úmyslný trestný čin a nejsou zároveň splněny podmínky pro umístění do věznice s dozorem nebo se zvýšenou ostrahou, a pachatelé, kteří byli odsouzeni pro trestný čin spáchaný z nedbalosti a nebyli zařazeni do výkonu trestu odnětí svobody do věznice s dohledem nebo s dozorem. Nejprísněji střeženým typem věznic je vězeňské zařízení typu D (věznice se zvýšenou ostrahou). Toto je typ věznice se zvýšenou ostrahou pachatele, kterému byl uložen trest odnětí svobody na doživotí, kterému byl uložen trest odnětí svobody jako zvlášť nebezpečnému recidivistovi (§ 41 odst. 1), kterému byl za zvlášť závažný trestný čin (§ 41 odst. 2) uložen trest odnětí svobody ve výměře nejméně osmi let, nebo který byl odsouzen za úmyslný trestný čin a v posledních pěti letech uprchl z vazby nebo z výkonu trestu.

Spolu s těmito základními typy věznic figurují ve vězeňském systému České republiky také zvláštní nápravná zařízení jako věznice pro ženy, pro mladistvé a také vazební věznice. Pokud bychom tedy shrnuli typy nápravných zařízení České republiky, tak je lze klasifikovat takto: *Věznice*, kde se vykonává výkon trestu odnětí svobody po pravomocném odsouzení; *vazební věznice*, kde jsou umístěni obvinění před pravomocným rozsudkem soudu a *speciální vězeňská zařízení* jako vězeňské nemocnice, institut vzdělávání, rekreační střediska apod. [Zákon 140/1961 Sb., §39a; Vězeňská služba České republiky 2012a; Mařádek 2003: 108]. Jednou z hlavních složek vězeňského systému je zejména vězeňská služba, která zastává místo subjektu zajišťujícího bezpečnost a provoz věznic a nápravných zařízení.

Definice Vězeňské služby České republiky

Vězeňská služba České republiky vznikla ke dni 1.1.1993 při vzniku samostatné České republiky a nahradila zaniknuvší Sbor Nápravné výchovy. Je rozpočtovou organizací, která je podřízena ministru spravedlnosti, který řídí Vězeňskou službu ČR skrze jmenování a odvolávání ředitele Generálního ředitelství Vězeňské služby ČR. Generální ředitelství je orgánem ministerstva spravedlnosti a v jeho čele sedí generální ředitel, který dohlíží a zajišťuje řízení Vězeňské služby ČR. Vnitřně se ředitelství diferencuje do jednotlivých specializovaných odborů [Nedorost 1995: 51-52].

Zákon České národní rady č. 555/1992 Sb., o vězeňské a justiční strážích České republiky s počátkem účinnosti od 1.1.1993 ustavil Vězeňskou službu jako nový ozbrojený bezpečnostní orgán vězeňského systému České republiky, který zajišťuje výkon vazby, výkon zabezpečovací detence a výkon trestu odnětí svobody a v rozsahu stanoveném tímto zákonem ochranu pořádku a bezpečnosti při výkonu soudnictví a správě soudů a při činnosti státních zastupitelství a Ministerstva spravedlnosti České republiky. Zákon stanovuje hlavní úkoly vězeňské služby takto: Spravuje a střeží vazební věznice a věznice a odpovídá za dodržování zákonem stanovených podmínek

výkonu vazby a výkonu trestu odnětí svobody, dále střeží, předvádí a eskortuje osoby ve výkonu vazby, ve výkonu zabezpečovací detence a ve výkonu trestu odnětí svobody.

Stejný zákon také upravuje a klasifikuje orgány Vězeňské služby České republiky na *vězeňskou stráž*, která střeží, předvádí a eskortuje osoby ve výkonu vazby, ve výkonu zabezpečovací detence a ve výkonu trestu odnětí svobody, střeží vazební věznice, věznice, ústavy pro výkon zabezpečovací detence a je-li podle odstavce 5 povolána k plnění úkolů justiční stráže, střeží budovy soudů, státních zastupitelství a ministerstva. Při této činnosti zajišťuje stanovený pořádek a kázeň; *justiční stráž*, která zajišťuje pořádek a bezpečnost v budovách soudů, státních zastupitelství a ministerstva a v jiných místech jejich činnosti. Je-li justiční stráž dočasně povolána k plnění úkolů vězeňské stráže, střeží vazební věznice a věznice, předvádí a eskortuje osoby ve výkonu vazby, ve výkonu zabezpečovací detence a ve výkonu trestu odnětí svobody; *správní službu*, která rozhoduje ve správním řízení podle zvláštních právních předpisů a zabezpečuje organizační, ekonomickou, vzdělávací, výchovnou, zdravotnickou a další odbornou činnost.

Pro výkon zaměstnání vězeňského dozorce ve Vězeňské službě České republiky jsou také nezbytnou součástí donucovací prostředky sloužící zaměstnancům k udržení klidového stavu. Zákon stanovuje, že pokud je to nezbytné k zajištění pořádku a bezpečnosti, je příslušník při plnění svých úkolů oprávněn použít donucovací prostředky proti osobám, které ohrožují život nebo zdraví, úmyslně poškozují majetek nebo násilím se snaží mařit účel výkonu zabezpečovací detence, výkonu vazby nebo výkonu trestu odnětí svobody, anebo narušují pořádek nebo bezpečnost v prostorách vězeňské služby, ve věznici pro místní výkon trestu, v budovách soudů, jakož i jiných místech činnosti soudů, budovách státních zastupitelství nebo ministerstva a v bezprostřední blízkosti střežených objektů [Zákon č. 555/1992 Sb.].

14. Příloha 2

Moderní penologické pojetí

Vzrůstající snahy o humanizaci a profesionalizaci systému vězeňství, spojené s nárůstem informací, zkušeností a vědomostí o dané oblasti, vedly k profilaci samostatného vědního oboru, který lze souhrnně nazvat penologií. Penologie je naukou o trestání, podobách trestu a jejich následné účinnosti. Hlavním bodem zájmu penologie je však reálné nepodmíněné odnětí svobody, účinnost těchto trestů, jejich vedlejší důsledky a způsoby zacházení s pachateli spolu s vytvářením vhodných podmínek ve vězeňském systému jak pro odsouzené, tak pro vězeňský personál [Mezník 1995: 3]. Specifickou sub-kategorií penologie je historická penologie, která se zabývá ukládáním, výkonem a účinností trestů v minulosti s akcentací na způsoby a praktiky zacházení s vězněnými osobami. Cílem této vědy je přinést ucelený pohled na historickou situaci vězeňství s popisem chronologického vývoje této oblasti, což slouží k následnému poučení se z minulosti pro přítomnost a také pro budoucí kroky a opatření prováděné ve vězeňském systému [Kýr 2006: 4].

V podstatě analogicky se k pojmu penologie užívá pojem penitenciární, který taktéž souvisí s vězeňstvím a zacházení s vězni. Místo pojmu vězeňský se penitenciární používá v případě, že za podstatu vězeňství není považováno pouze represivní působení, ale především snaha o nápravu, resocializaci a převýchovu odsouzených. Na základě tohoto zájmu vznikají rozličné penitenciární nauky, které se zabývají jednotlivými aspekty výkonu trestu. Těmito oblastmi jsou penitenciární pedagogika, právo, psychiatrie a sociologie. Penitenciární nauka pak všechny tyto vědní disciplíny zastřešuje a systematizuje jejich poznatky [Mařádek 2003: 49-53].

Představiteli klasické penologické školy jsou Voltaire, Rousseau, de la Mettrie, či Beccaria, kteří se snažili o prosazení humanizačních tendencí ve vězeňských systémech založených na spravedlivém zacházení s odsouzenými. Trest by měl být uložen bez ohledu na věk, mentální stav, či

společenské postavení, ale podle stejných měřítek. Trest měl být také poměrným ekvivalentem k spáchanému zločinu a jeho závažnosti, čehož se mělo dosáhnout na základě matematických vyjádření trestu. Na základě těchto reformátorských snah poté začaly vznikat moderní penologické systémy, které se postupně rozvíjely do celého světa. Uvedme si pouze několik nejzásadnějších, které měly vliv na podobu současného vězeňství. Tyto systémy, které zásadně ovlivnily moderní pojetí vězeňství, vznikaly nejprve v USA dle inspirace z Evropy (18. a 19. století) a postupem času se podle jejich vzoru transformoval systém vězeňství na celém světě. Na evropském kontinentě probíhal vývoj vězeňských systémů od 16. století a v USA od 18. století. Do 16. století byli vězni v Evropě drženi pohromadě a nebyl brán zřetel na jejich diferenciaci dle věku, mravního stavu, zdravotního stavu ani pohlaví. K vyloučení mladistvých vězňů z řad těch dospělých došlo poprvé roku 1596 v Amsterdamu a posléze také roku 1703 v Římě. Odsouzení byli kategorizováni na základě jejich chování a vězeňský systém byl založen na separaci, mlčení a společné práci, která byla odměňována. Tyto základní prvky vězeňských systémů se poté projevily také ve věznicích v USA, konkrétně ve státech Pensylvánie a New York [Kýr 2006: 2-3].

Pensylvánský systém vznikl na základě principů věznice *Walnut Street Jail* ve Philadelphii otevřené roku 1787. Toto nápravné zařízení bylo založeno na principu separace. Ten platil bezesbytku pro odsouzené, kteří se dopustili vážného trestného činu. Vězni odsouzení za lehké zločiny byli umístováni na společné cele. Separace stála na představě, že zamezením kontaktu s ostatními vězni se zabrání též negativním vlivům ostatních vězňů, což následně povede k vlastní sebereflexi odsouzených a výslednému předcházení recidivismu. Co se týče architektonické struktury věznice, tak byl její tvar hvězdicovitý, kde se z jednoho společného středového bodu rozbíhalo sedm budov jako paprsky. Toto dávalo dozorcům ideální možnost vidět všechny budovy, ve kterých byli umístováni vězni do cel po jednom. Tyto principy spolu s architektonickým řešením prostoru ovlivnili mnoho vězeňských zařízení po celém světě (v ČR je to například věznice v Plzni na Borech).

Pensylvánský systém byl upuštěn zejména z ekonomických důvodů, protože nebylo ekonomicky výhodné zajišťovat práci pro jednotlivé vězně v jejich celách osamoceně, ale pracovní činnost vyžadovala spolupráci všech vězňů [Mezník 1995: 12-13; Fábry, Novák 1995: 7].

Druhým systémem vzniklým na území Spojených států Amerických byl **Auburnský systém** založený na principech Auburnské věznice ve státě New York založené roku 1823. Zde byla hlavní zásadou povinnost absolutního mlčení odsouzených. Již zde také nebyla tak striktní izolace vězňů, kteří pracovali společně přes den, ale v noci byli stále ještě separováni na samovazbách. Systém byl výhodný v tom, že zabraňoval odsouzeným společně komunikovat, čímž se zamezovalo kooperaci při případných vzpourách, útěcích apod., ale zároveň přinášela společná práce věznicí nemalé ekonomické benefity.

Snahy o nápravu vězně a jeho následné zpětné začlenění do společnosti se odrážely v systému vězeňství, který vytvořil Sir Walter Crofton pomocí rozpracování Maconochieho koncepce nazvané **progresivní systém nápravy**. Systém byl založen na představě, že jednotvárný výkon trestu neinicuje nápravu odsouzeného, ale naopak vede k přizpůsobení se na vězeňské prostředí a ztížení možnosti následného navrácení vězně zpět do společnosti. Crofton navrhoval uzavřít vězně na jednu třetinu jeho trestu do separace, kde bude zpytovat své svědomí a poté bude umístěn na společnou celu za dodržení principu ticha. Ticho mohlo být porušeno pouze na jednu hodinu denně ve specializované cele, kde si mohli vězni povídat. Dále byly odsouzeným přidělovány body během výkonu trestu (v závislosti na jejich chování a stupni nápravy) a po dosažení určitého počtu bodů mohl být vězeň propuštěn. Tento klasický progresivní systém se stal inspirací pro mnoho dalších podobných systémů na celém světě [Mezník 1995: 14].

Koncem 19. století se vytvořil zvláštní typ progresivního systému v USA tzv. **Elmirský systém**, který zdůrazňoval vyučování, tělesné cvičení a práci s cílem působit na celkový charakter odsouzeného. V tomto systému byl nově příchozí vězeň zařazen do druhé skupiny, kde bylo vyhodnoceno jeho

chování, na jehož základě byl v lepším případě přeřazen buď do první skupiny, kde byl mírnější režim, nebo v horším případě do třetí skupiny, kde byl přísnější režim s omezením práv a výhod odsouzeného.

Jiným typem progresivního vězeňského systému byl **system Borstalský** pojmenovaný dle města Borstal v Anglii, kde byl sirem Evelynem Ruggles-Brisem roku 1897 založen speciální delikventní ústav pro mladé chlapce ve věku 16 až 21 let. Tento systém byl inspirován předcházejícím Elmirským typem, kdy zde byla také snaha o nahrazení represivního působení vězeňského prostředí mířeným působením na rehabilitaci a resocializaci odsouzených. Prostředkem zde byl individualizovaný přístup k vězňům a užívání metod zaměřujících se na osobnost odsouzeného. V tomto systému se nejvíce projevuje význam kvalifikovaného a schopného personálu. Odsouzený je nejprve klasifikován dle posouzení jeho osobnosti (na základě vyšetření pedagogy a psychology) a následně zařazen do, pro něj, nejvýhodnějšího zařízení, které má nejlépe stimulovat jeho osobnostní rozvoj. Po celou dobu výkonu trestu je odsouzený sledován pověřeným pracovníkem, který zaznamenává vývoj v jeho nápravě. Tento systém se stal inspirací pro rozvoj vězeňství ve 20 a v budoucnu možná i 21. století [Mezník 1995: 15-16].

15. Příloha 3

Agrese a násilí ve vězeňském prostředí

Sochůrek [2007] dělí agresi a způsoby násilného chování ve vězeňském prostředí do následujících kategorií: agrese vězně vůči zaměstnancům, agrese mezi vězni navzájem, agrese vůči majetku, agrese zaměstnance vůči vězňům, agrese mezi zaměstnanci a šikana.

Agrese vůči vězeňským dozorcům může mít formu plánovaného útoku, který je součástí snahy o útěk z vězení, kdy je útok veden s cílem získat prostředky usnadňující útěk, či se může jednat o reaktivní agresi, která je důsledkem konfliktu mezi vězněm a dozorcem, která se nejčastěji projevuje ve formě nenadálého útoku na zaměstnance. Vedle fyzického projevu agrese se v prostředí věznice vyskytuje také verbální násilí spočívající v přímých slovních napadeních, urážkách a vulgarismech [Sochůrek 2007].

Fyzická agrese mezi vězni navzájem často vyvrcholí v jednorázové napadení jednoho vězně druhým a může být způsobena momentální neshodou, vyvrcholením déle trvajících konfliktů, řešením různých sporů mezi vězni (jako je podezření z udavačství apod.), žárlivostí, bojem o moc, či dlouhodobou šikanou. Stejně jako v případě útoku odsouzených na dozorce se i v případě útoku mezi vězni navzájem musí vyzdvihnout také sféra verbálních napadení, které jsou často projevem „ponorkové nemoci“ způsobené dlouhodobým společným pobytem v uzavřeném prostředí, kdy jsou zároveň tyto slovní potyčky nejčastější rozbuškou pro fyzický útok. Co se týče fyzické agrese vůči majetku, tak se jedná zejména o úmyslné ničení vybavení věznice ze strany odsouzených – často se jedná o vybavení cel, nábytek, lůžkoviny, přístroje apod. [Sochůrek 2007].

Agresivní chování ve formě fyzického napadení, či slovních ataků lze nalézt také v chování zaměstnanců, buď směrem k odsouzeným, což je však často důsledkem plynoucím z výkonu jejich zaměstnání a strategie zacházení s vězni, kterou dozorce volí, či mezi dozorci navzájem, což je způsobeno

neshodami mezi vězeňským personálem, kdy je však tato forma násilí málo častá [Sochůrek 2007: 23-28].

Se všemi těmito formami agresivního chování se musí účastníci totální instituce vypořádávat a volit vlastní specifické strategie jako tuto permanentní přítomnost násilí zvládat a jak se s ní vypořádat. Vězeňští dozorcí volí zejména dvě základní strategie v podobě interakce s odsouzenými, kdy se buď ještě více vyhraní proti skupině vězňů, zvýší tak sociální distanci a stane se ještě více represivním, nebo zvolí opačnou strategii a bude se snažit o vytváření přátelských vztahů s odsouzenými (viz níže) [Jacobs, Retsky 1975: 17].

Násilí odehrávající se ve vězení mezi jednotlivými odsouzenými a vězeňskými dozorcí se odehrává v rámci každodenní práce a interakce v konturách vězeňského sociálního pořádku. Agresivní, či násilné chování je přijímáno jednotlivci, ale je silně ovlivněno sociálním kontextem, prostředím a interakcemi ve věznicích. Hlavní význam zde má interakce dozorců se svými kolegy, odsouzenými a vězeňským prostředím. Pokud se podíváme na vztah prostředí a násilí ve věznicích, tak můžeme vyzdvihnout dva hlavní faktory ovlivňující násilí v závislosti na prostředí: fyzické charakteristiky vězeňského prostředí (architektonické řešení prostoru, typ nápravného zařízení, kapacita věznice, přeplněnost věznic apod.) a sociální interakce probíhající v daném zařízení. Racionálním předpokladem je, že v typech nápravných zařízení specializujících se na výkon trestu odnětí svobody delikventů s vyšší závažností trestu bude míra násilí stoupat v porovnání s věznicemi pro odsouzené za lehčí zločiny, ve kterých jsou podmínky pro vězněné méně represivní a mají zde více výhod a benefitů. Špatné podmínky, nevhodné zacházení a přeplněnost věznic jsou také významné faktory, které přispívají k vyšší míře násilí. Z pohledu sociálního střetávání se může být zdrojem násilí frustrace odsouzených, ale i vězeňských dozorců z prostředí, ve kterém se nacházejí, což následně vede k jejich specifické sociální interakci a možnosti projevení se násilného chování [Bottoms 1999: 235-248].